

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ГОЛОВКО МИКОЛА ЛЕОНТІЙОВИЧ

УДК 94 (477) + 329 (477) + 94 (100) "1939–1945"

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. 1939–1945 РР.**

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Донецьк – 2005

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Науковий консультант – доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
завідувач відділу історії України періоду
Другої світової війни Інституту історії України
НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
академік НАН України
Тронько Петро Тимофійович,
завідувач відділу регіональних проблем історії
України Інституту історії України НАН
України

доктор історичних наук, професор
Кучер Володимир Іванович,
головний науковий співробітник відділу
етнополітичних досліджень Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

доктор історичних наук, професор
Кравченко Володимир Іванович,
професор кафедри історії України і філософії
права Донецького юридичного інституту при
Донецькому національному університеті

Провідна установа: Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, кафедра новітньої історії
України

Захист відбудеться 25.02.2005 року о 10-ій годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті за адресою: 83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, II корпус, ауд.32.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Донецького національного університету (83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24).

Автореферат розіслано 24.01.2005 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крапівін О.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Рівень розвитку людської спільноти залежить не тільки від ефективності діяльності державних структур, яким делеговано повноваження влади, а й від наявності розгалуженої мережі громадських установ, що виявляють себе в усіх галузях суспільного життя. Оптимальне поєднання можливостей державного апарату з ініціативою та масовою самодіяльністю широких верств населення дозволяє забезпечити використання творчого потенціалу суспільства, його історичний поступ. Порушення такого співвідношення спричиняє деформації в його розвитку, які досить часто завершуються кризовими явищами, революціями, громадянськими війнами.

У тоталітарній державі можливості громадського впливу на державні функції максимально обмежені. Більше того, громадські за походженням і призначенням інституції не лише інтегруються в державний апарат, а й стають з часом невід'ємною його частиною, навіть вирішальними елементами. Саме так було в гітлерівській Німеччині, де НСДАП посіла домінуюче місце в довоєнному німецькому суспільстві. Свою специфіку мала італійська модель суспільства, що базувалася на засадах корпоративізму. Ще рельєфніше ця тенденція виявилася в Радянському Союзі, де комуністична партія перетворилася на універсальний, абсолютний інструмент влади партійної еліти величезної країни. За зразком ВКП(б) будувалися й усі інші громадські об'єднання, які функціонували за схожим алгоритмом. У результаті відбувся процес, у ході якого поступово атрофувалися або ж видозмінювалися деякі специфічні риси кожної з конкретних громадських організацій. У той самий час вони набували інших не властивих їм повноважень, стаючи ланками державного механізму, а ініціатива й самодіяльність населення спрямовувались у вигідне русло, пригнічувались і набували потворних форм "добровільно-примусової" обов'язковості.

Як радянська влада, так і німецько-румунський окупаційний режим намагалися контролювати будь-які вияви самоорганізації українського народу, вбачаючи у ній потенційну небезпеку опозиційності. Та навіть за умов тоталітаризму не вдалося остаточно ліквідувати справді добровільні вияви громадянської самодіяльності, зокрема у сфері доброчинності, взаємодопомоги, в релігійному житті.

З'ясування механізмів взаємодії громадських організацій з державними структурами й окупаційною адміністрацією, визначення основних тенденцій і форм волевиявлення різних верств населення, оцінка ролі й місця недержавних установ у суспільних процесах дозволять адекватно відтворити події Другої світової війни в Україні.

Крім наукової актуальності обрана для дослідження тема має й суто суспільну. Історичні уроки мають стати в нагоді нині, адже в суверенній Україні утверджується новий, демократичний устрій. Пізнання основних

закономірностей формування й функціонування громадських об'єднань, вироблення відповідного правового поля їх діяльності, розмежування повноважень між державними й недержавними органами – все це актуалізує досвід минулого, дозволяє давати гідну відповідь на виклики часу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну працю виконано в рамках планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України: на 1998-2000 рр. – "Суспільно-політичне життя України. 1939-1950 рр. " (номер держреєстрації – 01984000868), на 2001-2003 рр. – "Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій. 1939 – середина 40-х років" (номер держреєстрації – 0101U000624). Обраний дисертантом напрям дослідження органічно доповнює наукову тему "Соціальна держава: історичний досвід та реалії України", яка розробляється в Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (протокол № 5 вченої ради від 13.02.2003).

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси на території України в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження становлять: діяльність радянських громадських організацій на різних етапах війни; спрямування і зміст суспільно-політичних рухів в українському суспільстві; акції недержавних установ, що перебували на окупованій німецько-румунськими військами території; заходи різних політичних режимів щодо українських громадських об'єднань національної орієнтації. Під суспільно-політичним рухом розуміються консолідовані дії значної частини громадян країни чи окремого регіону для досягнення певної мети в політичній, економічній, соціокультурній, релігійній сферах, що мають загальнодержавне, загальнонаціональне значення, відповідну ідеологічну атрибутику, символіку та організаційні форми.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної праці полягає у з'ясуванні основних закономірностей, форм і методів функціонування громадських інституцій та суспільно-політичних рухів України за умов частого зміни політичних режимів під час Другої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких наукових завдань:

- з'ясувати витоки й шляхи формування сталінської моделі організації суспільства, місця й ролі в ній громадських об'єднань і рухів;
- реконструювати архітектуру субординації та стосунків державних органів і громадських установ, виявити засоби одержавлення останніх;
- розкрити методи радянської західноукраїнського регіону в 1939-1941 та 1944-1945 рр. і формування в результаті цього нової суспільно-політичної ситуації в краї;
- обґрунтувати напрями перебудови роботи громадських організацій за умов воєнного стану, а також у ході евакуації промислових, сільськогосподарських об'єктів, установ і населення;

- розглянути морально-психологічний стан населення України залежно від зміни політичних режимів і перебігу подій на фронтах;
- проаналізувати характер радянських патріотичних рухів та їх реальний вплив на зміцнення обороноздатності країни;
- простежити трансформації та основні тенденції в національно-визвольному русі на різних етапах війни;
- висвітлити основні напрями суспільної активності громадсько-політичних інституцій, а також соціально-політичне становище населення на окупованих українських землях;
- дати характеристику діяльності партизанів і підпільників як політичних представників радянської влади на окупованій території;
- відтворити ретроспективу участі громадських об'єднань у відбудовних процесах республіки та основні форми їх суспільно корисної роботи;
- дослідити алгоритм діяльності легітимних і неофіційних громадських організацій, встановити відмінності у формах і методах їх роботи.

Наукова новизна одержаних результатів. У результаті дисертаційного дослідження сформульовані положення, якими визначається наукова новизна праці, подано дефініцію суспільно-політичних рухів як специфічної форми самоорганізації людських спільнот.

Розгляд причин, які запрограмували деформації суспільної свідомості та психології радянських громадян передвоєнної і воєнної доби, як основні дозволив виділити такі: відсутність демократичних традицій; брак досвіду громадської самодіяльності, корпоративної та індивідуальної відповідальності й ініціативи серед різних верств населення; поєднання й переплетіння феодальних рудиментів з самодержавною формою правління, що підготувало підґрунтя для сталінської моделі суспільства і культу особи.

Дисертант спробував простежити процес вироблення нових підходів і політичного інструментарію сталінського режиму стосовно недержавлених громадських установ, які виявили лояльність до радянської влади. В праці розкриваються особливості технології взаємин структур влади і громадських інституцій за екстраординарних умов війни.

Співставлення суспільно-політичних моделей німецько-румунського окупаційного і сталінського режимів дало можливість виявити кардинальні відмінності у їх підходах до обмеження компетенції громадських організацій.

У дисертації акцентовано увагу на тому, що основним параметром, яким визначалося місце й роль тієї чи іншої громадянської інституції в роки війни, стала належність їх до певного політичного табору та апологетика ними відповідної ідеологічної платформи.

Крім того здобувач зосередився на поглибленому дослідженні впливу українських громадських установ самостійницької орієнтації на суспільно-політичні процеси не лише в західному, а й в інших регіонах України та боротьби за вплив на свідомість широких верств населення.

Залучення значного масиву оригінальних архівних джерел, ознайомлення з новітніми здобутками вітчизняної й зарубіжної історіографії дозволило вийти на авторські теоретичні міркування, узагальнення, сформулювати аргументовані висновки.

Слід зазначити, що дисертація є однією з перших спроб комплексного вивчення діяльності громадських об'єднань різної політичної та функціональної приналежності на території України в період Другої світової війни.

Практичне значення отриманих результатів. Виявлені, нагромаджені й опрацьовані здобувачем у процесі підготовки дисертації архівні документи і матеріали, а також вміщені в ній та в публікаціях автора теоретичні положення й узагальнення використовуються для читання лекційного курсу з історії України в Академії праці і соціальних відносин. Окремі документи і матеріали передано викладачам профспілкового руху та соціально-трудова дисциплін для підготовки стендів Музею історії профспілок України, відповідних лекційних курсів, оформлення навчальних кабінетів, аудиторій цього вищого закладу освіти, 12 обласних навчально-методичних центрів підвищення кваліфікації профспілкових працівників.

Монографії автора "Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія" та "Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.", навчальний посібник "Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни. 1941-1945 рр." (у співавторстві з О.Є.Лисенком), колективну монографію "Нариси історії професійних спілок України" рекомендовано студентам для підготовки до семінарських занять.

Окремі фрагменти дисертаційного дослідження можуть бути використаними для написання історії галузевих професійних об'єднань, профспілкового руху в різних регіонах України, а також з метою підготовки індивідуальних і колективних монографій відповідної тематики.

Особистий внесок здобувача. Основні положення й висновки дослідження викладено в публікаціях автора загальним обсягом понад 45 друк. арк., у тому числі у 2 монографіях, 6 книгах і навчально-методичних посібниках, 20 статтях у фахових виданнях ВАК України та 10 статтях в інших наукових виданнях.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження фрагментарно висвітлено під час 9 наукових конференцій, круглих столів, зокрема таких, як: п'ята всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (жовтень 1991 р.), – К.; Кам'янець-Подільський, 1991; Наукові записки. Матеріали звітної-наукової конференції викладачів Київського державного інституту ім. М.Драгоманова за 1991 рік. – К., 1992; 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукової конференції "Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності". – К., 1996; круглий стіл в Інституті історії України НАН України до 60-річчя визволення Києва від гітлерівських

загарбників (6 листопада 2003 р.), м. Київ; щорічні звітні наукові конференції викладачів Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України на тему "Соціальна держава: історичний досвід та реалії України" (за 2000-2004 рр.), м. Київ; міжнародна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю профспілкового руху Білорусі (22-23 квітня 2004 р.), м. Мінськ; XI Всеукраїнська конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі імена, події, факти" (жовтень 2004 р.), м. Хмельницький; міжнародна науково-практична конференція "60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни" (27 жовтня 2004 р.), м. Київ; міжнародна наукова конференція "Незабутні сторінки воєнної історії нашого народу" (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників), 17 грудня 2004 р., м. Київ.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями проекту, логікою викладу його основних положень. Праця складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також списку умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації 499 с., з них основного тексту 419 с. Список використаних джерел складає 733 назви.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПРАЦІ

У "**Вступі**" обґрунтовується актуальність дисертації, формулюються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, характеризується новизна праці, розкрито її зв'язок з науковими програмами та практичне значення.

Перший розділ – "Джерела, історіографія та методологія дослідження" – містить огляд джерельної бази наукового пошуку, методологічних підходів автора, методичного інструментарію, а також наукової літератури з цієї теми.

Враховуючи специфіку досліджуваної проблематики, а також заідеологізованість матеріалів, які містяться у виданих збірниках документів (в СРСР і за кордоном), здобувач зосередився насамперед на опрацюванні *архівних джерел*.

Основний емпіричний масив документів, залучених до написання праці, виявлено в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Оскільки центральне місце в радянській суспільно-політичній системі посідала комуністична партія, пильна увага приділялася вивченню матеріалів ЦК КП(б)У. Ознайомлення з протоколами засідань політбюро ЦК КП(б)У та матеріалами до них (Ф.1, Оп.6) дозволило виявити особливості діяльності партійних органів у 1939-1941 рр., а також у період звільнення території республіки від гітлерівських загарбників (1942-1944 рр.). Здебільшого – це маловідомі спільні постанови партійного центру й республіканського уряду, які містять статистичні дані й охоплюють різні сфери діяльності партії. Поряд з директивною частиною вони мають суттєве інформаційне наповнення, що дозволяє простежити засоби, за допомогою яких ЦК проводив свою лінію у вищих органах влади й громадських організаціях, кадрову політику.

В архівних справах організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (Оп.22 того самого Фонду) виявлено доповідні записки опергруп НКВС, які, на відміну від партійних звітів, позначених рапортоманією, перебільшенням реальних масштабів та успіхів комуністичного підпілля, вирізняються критичними оцінками радянського Руху Опору.

Дещо під іншим кутом зору дозволяють поглянути на проблему організації спротиву окупантам документи Фонду 166 (Оп.3), основу якого становлять матеріали УШПР. Цінність цих доволі об'єктивних документів полягає в тому, що вони виходять за межі суто військової справи й подають зріз морально-психологічної, соціально-економічної ситуації на окупованій території України.

Найбільш насиченим подієвим і статистичним фактажем є Ф.1, Оп.23, який охоплює всі аспекти діяльності громадських інституцій періоду Другої світової війни: партійну, профспілкову, комсомольську роботу; зусилля Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, фізкультурних товариств, спрямовані на зміцнення військового потенціалу країни; роль громадських організацій у поширенні змагальних форм організації праці; морально-психологічний стан різних верств населення; самостійницький рух. Незважаючи на походження наявного блоку джерел, за умови їх критичного осмислення вони здатні забезпечити розкриття багатьох питань і напрямів дослідження.

Опрацювання Фонду ЦК ЛКСМУ (Оп.2, 3, 10, 12) дозволило скласти уявлення про реальну участь комсомолу республіки в патріотичних акціях, відбудовних роботах, а також особливості комсомольського руху в південно-західних регіонах України.

Дисертаційне дослідження значною мірою базується на документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У Ф.Р-2 (Управління справами РНК) увагу здобувача привернули відомості про патріотичні рухи, стенограми нарад урядових структур та їх листування з ЦК ВКП(б).

Узагальнені дані про матеріальні витрати громадянських об'єднань містяться у Ф.3538 Української республіканської комісії з обліку збитків, завданих нацистами (Оп.1, 2, 6), а також у Колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни (Ф.4620, Оп.3).

Правове поле "нового порядку" простежується через матеріали Фонду КМФ-8, у якому зібрано документацію німецьких адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів.

Особливе коло джерел охоплює Ф.3206 – Рейхскомісаріат "Україна". У вісниках розпоряджень і наказів та обіжниках рейхсміністра, звітах закладено організаційно-правову базу, на якій функціонувала окупаційна адміністрація та громадські організації, зокрема культосвітні установи. Через призму документів Штабу імперського керівництва А.Розенберга (Ф.3676) можна простежити спрямування політики Берліна щодо "східних територій", його позицію в "українському питанні".

Конкретизації зображуваних подій сприяли фонди державних архівів Київської (Ф.П.5), Львівської (Ф.Р.119, Ф.5001), Одеської (Ф.Р.6570), Харківської (Ф.П.2) областей, в яких висвітлюються питання ідеологічної роботи серед населення, форми суспільно-політичної активності, участі у відбудовних процесах та ін.

Дисертантом опрацьовано фонди трьох архівосховищ Російської Федерації. В Російському державному архіві соціально-політичної історії у Ф.17 (Оп.88) автор звернувся до джерел, у яких віддзеркалюються події суспільного, релігійного життя, громадсько-політичних рухів, ідейно-політична й культурно-освітня робота партійних і комсомольських організацій. Зусилля комсомолу, МОДРу, ВТКЗ, антифашистських комітетів простежено в Оп.125 – Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б). Той факт, що діяльністю цих громадських об'єднань займався партійний агітпроп, засвідчує їх призначення, головну мету й магістральне спрямування. Матеріали про міжнародні зв'язки радянських профспілок протягом 1943-1945 рр., проекти резолюцій, підготовлені ВЦРПС до Всесвітньої конференції профспілок (Ф.17, Оп.3), вказують, яким чином Сталін намагався використати міжнародну ситуацію для встановлення контролю над профспілковим рухом у світі.

У Фонді 603 сконцентровано документацію Всесоюзного комітету допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії, в якій розкривається шефська діяльність української громадськості, благодійні акції.

Більшість документів Фонду 69 – ЦШПР сприймається як об'єктивна, підкріплена реальними фактами й аналітичними підходами оцінка антинацистського Руху Опору. Водночас матеріали, в яких характеризуються дії ОУН та УПА, пронизані ідеологічними нашаруваннями, що зменшує їх наукову значущість.

Українські сюжети в діяльності Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном простежуються по фонду Р-5283 – ВТКЗ у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ).

Історія антифашистського руху, задокументована в матеріалах Всеслов'янського комітету (Ф.6646), Комітету радянських жінок (Ф.7928), Єврейського антифашистського комітету (Ф.8114), засвідчує, якого значення надавало керівництво країни засобам "народної дипломатії" в досягненні власних зовнішньополітичних намірів.

Документи Фонду 9501 – Виконком Товариства Червоного Хреста й Червоного Півмісяця СРСР насичені інформацією про цей важливий напрям патріотичної роботи широких кіл громадськості за роки війни.

Основні напрями й форми діяльності найбільш масової громадської організації – профспілок вивчалися на підставі матеріалів Ф.5451 (ВЦРПС) ДАРФ.

Опрацьовуючи фонди Російського державного архіву економіки (РДАЕ), дисертант зосередив увагу на матеріалах, інструкціях, циркулярних листах

профспілкових центрів з питань охорони праці на промислових підприємствах (Ф.8115 – відділ охорони праці ВЦРПС), а також підготовки робітничих кадрів у школах і училищах трудових резервів (Ф.5283 – Наркомат вугільної промисловості).

Загалом архівні документи, виявлені й залучені здобувачем до написання дисертації, різні за походженням, евристичним потенціалом, ступенем вірогідності, об'єктивності й повноти висвітлення тих чи інших аспектів проблеми. Частину з них уведено до наукового обігу вперше. Враховуючи справді неосяжні обсяги джерел, дотичних до теми дослідження, автор прагнув скористатися насамперед тими, які найадекватніше відбивали основні тенденції життєдіяльності українського суспільства в цілому і громадських об'єднань зокрема у період Другої світової війни.

У праці також використано матеріали археографічних видань. Складну субординацію фактично одержавлених (а юридично громадських) інституцій, їх статус, компетенцію, реальний вплив на суспільні процеси неможливо досягнути без аналізу офіційних програмно-директивних документів, опублікованих за радянські часи (резольцій та постанов з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ВЛКСМ, ЛКСМУ, ВЦРПС, творчих спілок).

У 60-і роки ХХ ст. в усіх областях УРСР вийшли друком збірники документів і матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни. Попри наліт кампанійщини, ідеологізований зміст і шаблонність вони стали помітним кроком в археографічному освоєнні тематичної "цілини". Перша ж справді наукова збірка документів, що з'явилася в 1963 році – це ґрунтовне видання "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні", яке стало єдиною в своєму жанрі працею.

Лише в середині 80-х років українські науковці отримали можливість підготувати збірник документів на рівні існуючих тоді стандартів. Вибудований відповідно до тогочасної ідеологічної парадигми, тритомний документальний збірник "Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг." містить дані, що стосуються громадських ініціатив і рухів у політичній, соціокультурній, економічній сферах.

У 70-80-і роки з'явилося кілька тематичних документальних збірників, які розкривають суспільно-політичне, соціально-економічне й культурне життя різних регіонів республіки та діяльність громадських об'єднань воєнної доби.

Серед російських видань заслуговують на увагу такі, як "Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов", "Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919-1952 годы", "Канун и начало войны. Документы и материалы", "Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне" та "Россия. ХХ век. 1941 год".

Найбільш масштабним археографічним виданням зарубіжної україністики став 32-томний "Літопис Української Повстанської Армії", в якому вміщено матеріали про організаційні форми самостійницького руху, діяльність УГВР, структуру, географію та епізоди бойових буднів УПА тощо.

Розпорошеність джерел, недоступність радянських архівних масивів не дозволили упорядникам однаково повно висвітлити всі аспекти повстанського руху. Заповнення існуючих лакун здійснюють упорядники сучасного видання "Літопис УПА. Нова серія".

Серед досліджень останніх 10-15 років слід назвати праці І.Біласа "Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953", В.Сергійчика, підбірки М.Коваля, В.Гриневича, В.Косика, а також дві книги "Літопису нескореної України".

Як бачимо, більшість документальних видань присвячено репресаліям сталінського режиму та діяльності самостійницького руху, тоді як інші тематичні напрями залишаються неопрацьованими.

Дисертант скористався мемуаристикою як джерелом, що дозволяє з'ясувати глибинну, особистісну мотивацію громадської активності, хоча й враховував суб'єктивний фактор. Щоденники та спогади О.Довженка, С.Мечника, В.Кубійовича, К.Паньківського, М.Хрущова, У.Черчілля, В.Габсбурга, Й.Геббельса, А.Шпеєра, Ф.Гальдера, В.Шелленберга розширили уявлення автора про хід війни, дозволили врахувати впливові зовнішні чинники в суспільно-політичному житті України.

Окремий сегмент джерельної бази праці становить радянська періодична преса, періодичні видання окупаційної адміністрації, націоналістична преса, газети й журнали різних політичних і релігійних об'єднань. Незважаючи на те, що в умовах гострого ідеологічного протистояння преса виконувала роль офіціозу певних політичних сил, зміст публікацій, зміна акцентів і тональність публікацій, характер і спосіб подачі тих чи інших матеріалів дозволяють уважному досліднику простежити, як періодика виконувала мобілізаційно-пропагандистські функції, формувала запрограмовані владою стереотипи суспільної свідомості та моделі поведінки радянських людей.

Загалом багатопланова, різна за походженням і науковою значущістю джерельна база дозволила проаналізувати основні напрями, форми й методи діяльності громадських організацій, спрямування й зміст різноманітних суспільних рухів, з'ясувати найвпливовіші тенденції розвитку української спільноти за різних політичних режимів та умов воєнної дійсності.

Характеризуючи *стан наукової розробки теми* в науковій літературі, дисертант поставив за мету визначити методологічні підходи різних шкіл, що представляють зарубіжну, радянську й новітню українську історіографію. У дослідженні дисертаційної проблематики радянської доби умовно виділяють три періоди: 40-і – середина 50-х років; друга половина 50-х – середина 80-х років; друга половина 80-х – початок 90-х років.

Перший період у висвітленні суспільно-політичних процесів і діяльності громадських організацій воєнного часу позначений жорстким впливом сталінських догм, суворим лаконізмом та аксіоматичними підходами до обґрунтування теоретичних положень, вузькою джерельною базою. Виконуючи переважно ідеологічну функцію, публікації 40 – 50-х років за незначним винятком фактично були розширеними до формату статей,

брошур і книг за рахунок фактажу й агітаційно-пропагандистських матеріалів. За роки війни внесок громадських організацій у розгром нацистських загарбників розглядався в загальному контексті подій. Виділялись хіба що роль партійних комітетів і політорганів, їх агітаційно-масова робота у військах і серед цивільного населення. На завершальному етапі війни з'явилися праці, в яких висвітлювалась участь громадськості у відбудові України, внесок вітчизняних вчених у зміцнення обороноздатності країни та перемогу над ворогом. Видання воєнної доби виконали своє соціальне призначення, забезпечивши ідеологічну підтримку політики партії, уряду та військових зусиль народу.

У повоєнний час основним тематичним напрямом стало висвітлення ролі комуністичної партії в організації антифашистського Руху Опору, мобілізації суспільства на відсіч ворогові, відбудовних процесах. У 50-і роки спостерігається сплеск інтересу до комсомольської тематики (дисертації В.Білана, В.Клименка, В.Мороза, С.Хвостенка, монографія В.Яценка). Водночас закладається фундамент окремого напрямку історіографії щодо дискредитації "українського буржуазного націоналізму", започаткованого книгою Д.Мануїльського "Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини" і продовженого В.Беляєвим, М.Рудницьким, В.Дудикевичем, Я.Вітошанським, В.Маланчуком та ін.

Хрущовська "відлига" обіцяла десталінізацію і демократизацію як суспільного життя, так і наукової сфери. Однак принципово нові концептуальні рішення не з'явилися, коли не рахувати, що за традиційною для 30-х років схемою Сталіна перенесли з "п'єдесталу" на "лаву підсудних", інкримінуючи їм усі помилки і недоліки. У цьому розумінні праця М.Супруненка "Україна в Великій Отечественной війні" символізувала перехід від однієї до іншої епохи, демонструвала намір вибудувати концепцію війни без ідеологічних догм.

У 60-і роки відбувається структуризація досліджень воєнної проблематики в окремі тематичні напрями. Орієнтиром слугувала шеститомна "История Великой Отечественной войны Советского Союза". У цьому ключі виконано узагальнюючі праці "Історія робітничого класу Української РСР", "Історія селянства Української РСР", двотомна "Історія Української РСР", "Очерки истории Коммунистической партии Украины". Зусилля сотень істориків було об'єднано в процесі реалізації унікального 26-томного проекту "Історія міст і сіл Української РСР", ініційованого академіком П.Троньком. Історико-партійна тематика домінує в працях І.Богодиста, М.Буцька, М.Данилюка, П.Денисенка, Є.Сафонові, С.Кириченка, В.Полохова та ін. У дисертації І.Стафійчука "Комсомол – помічник партії в політичній роботі серед населення окупованих районів України (1941-1944 рр.)" розкриваються форми участі молоді в антинацистському Русі Опору та впливу на морально-психологічні настрої мешканців зайнятої ворогом території республіки.

Історіографія 70-80-х років рясніє публікаціями, присвяченими різним аспектам діяльності компартії в період війни, оскільки саме тоді історики виходять на новий рівень апологетики ролі партії в суспільно-політичних процесах. Між тим продовжувалася традиція ототожнення партійного будівництва з організаційно-партійною роботою. З таких позицій написано шеститомну історію КПРС (1970 р.), нариси історії партійного будівництва, кілька індивідуальних монографій. Лише в праці Г.Морьохіної (1986 р.) ці два поняття вирізняються.

Дисертації залишаються однією з основних форм вивчення історії громадських організацій періоду війни. О.Гордєєв, І.Дробот, М.Михайлуца, Є.Цимбал та ін. дозволили створити ґрунтовну емпіричну базу для наступного осмислення ролі комуністичної партії в мобілізації радянського суспільства на відсіч ворогу. Зусиллям партійних комітетів у піднесенні трудової активності робітничого класу та організації спротиву окупантам присвячено дисертації В.Дрожжина й О.Красюка. Діяльність комсомолу республіки висвітлювалася в дисертаційних дослідженнях А.Бількевича, Л.Будьонної, В.Гайбонюка, О.Перехреста, А.Щура, Л.Мельничука, В.Попової, Н.Пушкаренка. Характеристика суспільно-політичної діяльності різних категорій населення міститься в працях О.Байраківського і Т.Вронської. Гострота міжнародних стосунків та особлива вага національної політики за роки війни обумовили підвищену увагу до цієї проблематики. Оскільки про національну політику Кремля дозволялося писати винятково в позитивному плані, то цікаві дисертації В.Чумака та Н.Індутної (в останній розглядається роль громадських організацій УРСР і Польщі в зміцненні радянсько-польської дружби) виконано саме в такому методологічному ключі.

Апологетичною спрямованістю позначені узагальнюючі праці, в яких викладено економічні заходи ВКП(б), внесок комсомольських організацій у захист від нацистської навали та відбудову країни. В єдиній праці з історії профспілок, що вийшла в цей період, вміщено розділ, де розкриваються особливості діяльності найчисельнішої громадської організації України, однак він дає тільки загальне уявлення про напрями діяльності громадських об'єднань республіки, оминаючи увагою труднощі профспілкового будівництва, соціальні, кадрові та інші аспекти. У 70-80-і роки з'являється кілька помітних праць з історії професійних спілок воєнної доби (І.Белоногова, С.Калитка, П.Чернеги, А.Шаблія). Найбільш повним викладом питань, пов'язаних із діяльністю професійних об'єднань на території республіки, відзначається праця П.Чернеги. Водночас як у цій, так і в інших тогочасних публікаціях у "тіні" залишилися функція соціального захисту, яка має бути визначальною в діяльності профспілок, а також питання профспілкового будівництва в західноукраїнському регіоні.

Офіційну версію антинацистського Руху Опору містив двотомник "Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине", одну частину якого присвячено комуністичному підпіллю, а другу – партизанській

боротьбі. Авторський колектив, до якого увійшли тогочасні провідні фахівці П.Тронько, М.Коваль, В.Нем'ятий, В.Замлинський, В.Кучер, Д.Григорович, створив багатопланову працю, насичену масивом нових архівних матеріалів. Характеристика окупаційного режиму супроводжується описом різних форм протидії населення соціально-економічним заходам нацистів, методів політичної роботи партійних і комсомольських органів на окупованій території, їх зусиль, спрямованих на налагодження громадсько-політичного життя в партизанських краях і зонах, протидію гітлерівській пропагандистській машині. Разом з тим праці бракує критичних оцінок тодішньої практики організації партизанського руху партійними органами, яка спричинила провали, втрати, саморозпуск загонів, недоліки в постачанні, забезпеченні зв'язку з "Великою землею". В руслі тодішньої традиції перебільшується кількість народних месників, а також їх реальний внесок у перемогу над ворогом.

Особливе місце в історіографії посідає фундаментальний тритомник "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941-1945 рр.". Концептуально її також виконано в руслі доперебудовної історіографії. Провідні сюжетні лінії пов'язувалися з керівною роллю компартії в тилу й на фронті, бойовим і трудовим героїзмом радянських людей, їх морально-політичною єдністю.

У 1973 році вийшла двотомна колективна монографія "Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР", у першому томі якого є розділ про Велику Вітчизняну війну. В книзі висвітлюється діяльність політичних і громадських організацій на відсіч агресору, ратна й трудова звитяга комуністів, комсомольців, характеризуються основні форми прояву радянського патріотизму, політичних кампаній тощо.

Суспільно-політична проблематика в найбільш концентрованому вигляді репрезентується працями М.Коваля. В кількох із них визнаний фахівець зосередився на дослідженні питань, пов'язаних із заходами окупаційної адміністрації в масово-політичній та культурно-освітній сферах, "ідеологічними диверсіями" нацистів, опором гітлерівському режиму, трудовою активністю громадськості, у тому числі різних недержавних інституцій.

Найбільша кількість публікацій в 70-80-і роки так чи інакше торкалася питань антинацистської боротьби радянських партизанів і підпільників. У монографіях В.Клокова, В.Нем'ятого, П.Денисенка, Д.Григоровича, М.Загорулька, Ю.Зінченка, В.Кучера, Г.Горобця, І.Слинька, М.Коваля, А.Юденкова знайшли віддзеркалення різноманітні форми активного й пасивного опору загарбникам. Дослідження архівних документів дозволило уточнити кількість народних месників.

Якщо діяльність радянських партизанів і підпільників подавалась у винятково позитивному ключі, то про ОУН та УПА, "антинародну діяльність уніатської церкви" писали в негативному. В ідеологічному сенсі цей напрям був найбільш гострим в українському сегменті історії Другої світової війни.

У працях С.Білака, С. і П.Возняків, К.Дмитрука, В.Добрецової, С.Даниленка, В.Замлинського, А.Мазанька, В.Масловського, Ю.Римаренка, Р.Симоненка, Ю.Сливки, Н.Софронової, В.Шевцова, А.Шиша, М.Хвостіна містяться факти колаборації українських націоналістів з гітлерівцями, невинуватих терактів проти цивільного населення і прибулих "східняків", усобиць між бандерівцями й мельниківцями. Та, як правило, матеріали компонувалися й інтерпретувалися тенденційно, інколи з перекручуванням, замовчуванням обставин. Самостійницький рух подається як інспіроване зовнішніми силами явище, що не мало соціальної бази й було далеким від інтересів населення.

Період демократизації і "гласності", започаткований М.Горбачовим, доволі специфічно вплинув на вітчизняний історіографічний процес. Звільнившись від цензури, історики поринули в пошук сенсаційних матеріалів, акцентуючи увагу на недоліках радянської системи. Поряд із цим відбувалося глибоке освоєння не доступних до того архівних фондів, з'явилися публікації, що містили спроби переосмислення й пошуку нових методологічних підходів, постановку недосліджених проблем, аполітичну інтерпретацію подій. Так, у підготовлених російськими вченими воєнно-історичних нарисах "Великая Отечественная война" (4 томи) по-новому висвітлювалися не лише суто воєнні питання, а й стан суспільства, державних і громадських інституцій, Рух Опору тощо. Виконана в жанрі політичного портрета монографія Д.Волкогонова "Тріумф і трагедія" серед інших містить фрагменти, в яких розкриваються настрої радянських людей – червоноармійців, цивільного населення, вищого командного складу, керівництва країни, а також особливості функціонування суспільного організму за умов війни.

Визначальною тенденцією новітнього етапу розвитку вітчизняної історіографії, що започаткувався після розпаду СРСР і появи незалежної держави України, є україноцентризм. У цьому розумінні пошук нової історичної парадигми актуалізували саме політичні події, однак найбільш вагомих результатів добилися ті науковці, які дистанціювалися від ідейно-політичних установок. Серед першопрохідців слід виділити М.Ковалю, який у кількох невеликих брошурах виклав власну концепцію війни, наголосивши на необхідності переосмислення ролі особистості в історії, системного вивчення суспільствознавчих аспектів війни, особливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами. Дослідник ставить під сумнів одну з магістральних тез радянської історіографії про "всенародний характер партизанського руху в Україні", зазначаючи, що ця аксіома не підтверджується демографічними, соціальними, етнічними показниками, а дані про 500 тис. партизанів та 100 тис. підпільників у республіці – це директивно закріплені в літературі цифри з політичних міркувань. Підсумком багаторічних творчих пошуків М.Ковалю стала монографія "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (193-1945 рр.)", де він сформулював основні тенденції розвитку українського

суспільства воєнного часу, дав оцінки комуністичному Руху Опору, діяльності ОУН та УПА, охарактеризував стосунки між владою і народом.

У 90-і роки з'являється кілька праць співробітників Інституту історії України НАН України з воєнно-історичної тематики. В невеликій монографії Т.Вронської та О.Лисенка висвітлено характер контактів міжнародної громадськості з народом України, форми солідарності й допомогових акцій, спрямованих на його підтримку, напрями діяльності громадських організацій, зокрема Українського товариства культурних зв'язків з закордоном.

Воєнна проблематика знайшла відображення і в тематичних збірниках та узагальнюючих виданнях: "Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)", "Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки", "Депортації українців та поляків: 1939 – початок 50-х років", "Політичний терор і тероризм в Україні", "М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова". Незважаючи на різні концептуальні орієнтири, автори, котрі долучилися до написання підсумкового тому "Книги Пам'яті України" – "Безсмертя", подали чимало цікавих матеріалів про стан українського суспільства в роки Другої світової війни, роль громадських об'єднань у всенародній боротьбі проти гітлерівських загарбників, узагальнюючі дані про масштаби участі громадян у радянських збройних силах та антифашистському Русі Опору, внесок нашого народу в перемогу над ворогом, матеріальні й людські втрати.

У 2001 році львівські науковці підготували "Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.)". У розділі "Партійно-тоталітарна система в СРСР (1939-1953)" висвітлюється процес приєднання західноукраїнських земель до СРСР і утвердження тоталітарного режиму, який супроводжувався ліквідацією багатопартійної системи, арештами керівників УНДО, УСДП, УСРП, колишніх послів Польського Сейму, відомих громадських діячів, тотальними репресіями. Автори характеризують особливості діяльності громадсько-політичних інституцій на зайнятій гітлерівцями території України та розвитку самостійницького руху.

2003 роком датовано "Політичну історію України. ХХ століття" (у шести томах), четвертий том якої охоплює події Другої світової війни. Його автори – В.Коваль, В.Кучер, В.Гриневиц – дали сучасні оцінки багатьом подіям, проаналізували малодосліджені сторінки війни.

Незважаючи на загальний спад інтересу до історії радянського Руху Опору, в 90-х роках вийшло кілька праць А.Чайковського, де йдеться про причини невдач і втрати партизанського руху. Автори-упорядники науково-довідкового видання "Україна партизанська. 1941-1945" виклали своє бачення комуністичного Руху Опору, позначене суб'єктивністю й упередженістю.

Пострадянський період у вітчизняній історіографії характеризується підвищеною увагою до історії національно-визвольних змагань українського

народу, в тому числі й періоду Другої світової війни. Нового імпульсу науковим пошукам надала наукова конференція (Київ, 1992), матеріали якої вийшли окремою книгою. Перипетії боротьби ОУН та УПА проти тоталітарних режимів і польського підпілля викладено в окремих розділах монографій М.Ковалю, О.Лисенка й І.Муковського, В.Кучера, П.Брицького, В.Дзьобака, А.Боляновського, І.Патриляка, Г.Стародубець, В.В'ятровича. Відсутність у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці з історії ОУН певною мірою компенсувала серія книг, підготовлених А.Кентієм, який розглядає її в контексті військово-політичних і дипломатичних факторів, контактів з різними політичними силами, урядовими й громадськими діячами та організаціями. У двох книгах простежується процес формування збройних організацій націоналістичного підпілля, УПА, їх зв'язки з населенням і реальні результати боротьби. Члени робочої групи, створеної з метою підготовки наукового висновку для урядової комісії, написали попередню історичну довідку про діяльність ОУН і УПА. Серед останніх помітних праць слід відзначити монографії Ю.Киричука, А.Русначенка, І.Андрухів та А.Француза, В.Нікольського. Польсько-українські стосунки в роки війни стали об'єктом досліджень Б.Хаварівського й В.Ханаса, С.Ткачова, О.Буцько, В.Сергійчука, І.Льюшина, В.Трофимовича, С.Макарчука, Ю.Макара та ін. Якщо В.Сергійчук займає звинувачувальну позицію щодо політики польської сторони стосовно українців, то І.Льюшин не погоджується з тим, що причини зіткнення поляків та українців пов'язані з розгортанням антинімецької боротьби ОУН та УПА. Наближенню до істини сприяло десять польсько-українських наукових форумів, матеріали яких вміщено в серії "Україна – Польща: важкі питання". Однак у цілому тематика національно-визвольної боротьби продовжує залишатися полем наукових та ідеологічних дискусій.

Різними методологічними позиціями, тематичним розмаїттям, теоретико-аналітичними підходами відзначається зарубіжна історіографія досліджуваних дисертантом проблем. У англійській літературі суто науковою позицією відрізняється книга А.Верта, перевидана в 1967 році російською мовою. Поряд із воєнними сюжетами автор описує стан суспільства, самосвідомості, вияви патріотизму, героїзму радянських людей, алгоритм взаємодії соціалістичної системи і народу. Якщо в працях А.Верта, Н.Дінерстайна та французьких колег Л.Перре і Ф.Шампенью сталінський режим подавався в пом'якшених тонах, то Л.Шапіро в монографії "Комуністична партія Радянського Союзу" вдався до більш різких оцінок місця й ролі ВКП(б) в системі структур влади, її політичних методів діяльності.

Г.Діксон і О.Гейльбрун, А.Фурньє, А.Даллін, Д.Армстронг виступили авторами праць з проблем комуністичного Руху Опору, які не втратили актуальності і нині. В 60-і роки вийшли друком книги Р.Колковича, Р.Гартова, М.Макінтоша, де з'ясовуються принципи партійного керівництва військовим будівництвом, взаємини партійно-політичних органів і

радянських збройних сил. Німецькі історики Г.-А.Якобсон, Е.Цімке, Х.Мейер, Е.Хессе, а також колишні військовослужбовці (Рендулич, Мантейфель, Ределіз) відводять помітне місце Руху Опору як одному з вирішальних чинників поразки нацистів. Натомість в історіографії США і Британії (Дж.Лукас, Д.Маккензі, Р.Уайт, М.Карран, М.Купер та ін.) в 70-80-і роки набула поширення теза про партизанський рух як "фантом", згідно з якою гітлерівці перебільшували розмах спротиву, повсюди бачили "марєво партизанів", спекулювали на уявній загрозі, вимагаючи від Берліна підкріплень і виправдовуючи цим невдачі окупаційної політики.

У зарубіжній літературі прискіпливо досліджувалися ставлення населення до більшовицької партії, форми волевиявлення різних верств населення, природа суспільних рухів. Такі історики, як У.Шмідерер, І.Неандер, І.Хоффман, Г.Петчер, Д.Треагольд, Х.Брам, обстоюють думку про негативне сприйняття радянськими людьми "соціалістичних цінностей", заперечують їх "згуртованість навколо комуністичного партії", вбачають причини поразок на початковій стадії війни у кризі політичної системи більшовиків. За цих умов режим вдався до зміни ідеологічних орієнтирів, експлуатації ідеї російського націоналізму в оболонці радянського патріотизму (Б.Майстер, К.Болен).

Витоки, ідейні джерела, причини самостійницького руху на території України в період Другої світової війни стали предметом спеціального дослідження багатьох зарубіжних дослідників, а праці П.Альтера, Б.Андерсона, Д.Армстронга, Ф.Баркгорна, Д.Марпліса, Р.С.Салліванта, Х.Сетон-Вотсона, Е.Сміта стали класичними.

Ознайомлення з працями А.Авторханова, Р.Арона, З.Бжезінського, Е.Гобсбаума, Н.Дейвіса, Е.Каннетті, Р.Конквеста дозволило простежити взаємозв'язок між різними чинниками суспільного розвитку і з'ясувати реальне наповнення таких понять, як "народ", "влада", "режим", "партії", "суспільні рухи", "громадські об'єднання", визначити необхідні умови для суспільної самодіяльності населення, його здатності впливати на ті чи інші явища.

Ще один блок літератури з досліджуваної проблематики становить зарубіжна україністика. Її відмінною рисою є поділ на прихильників бандерівського і мельниківського таборів у зв'язку з тим, що переважна більшість праць належала учасникам націоналістичного руху. Мельниківську концепцію визвольних змагань обстоювали З.Книш, З.Городиський, М.Капустянський, В.Верига, О.Шуляк, Г.Полікарпенко, бандерівську – М.Лебедь, В.Косик, П.Мірчук, А.Бердій, П.Содоль та ін. Апологетику самостійницького руху тієї чи іншої течії пронизують публікації Л. Шанковського, І. Гриньоха, М.Прокопа та ін. А.Камінський зупинився на характеристиці конфліктів у середовищі націоналістів, теоретичних питаннях "української революції" та пошуках відповідних організаційних форм.

У книгах В.Кубійовича, П.Добрівлянського, К.Паньківського подано розгорнуту картину суспільної самодіяльності української спільноти за умов

окупації. Наукова, культурна і суспільна діяльність НТШ ім. Т.Шевченка знаходиться в центрі дослідження В.Дорошенка. Національна політика керівництва СРСР щодо України розглядається в працях В.Дмитришина, М.Прокопа, Б.Кравченка, І.Майстренка, Я.Сулими.

Аналіз вітчизняної й зарубіжної літератури з теми дисертаційного проекту дає підстави для таких узагальнених висновків:

1. Публікації радянської доби дозволили нагромадити базу для наступного, якісно вищого в теоретичному плані етапу осмислення емпіричного матеріалу. Відповідно до ідеологічної доктрини історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі суспільних явищ була комуністична партія. Та навіть наявна література не розкриває багатьох важливих аспектів життєдіяльності цієї провідної громадсько-політичної організації УРСР (кадрової політики і практики, реального впливу на комуністичний Рух Опору та його організаційні засади, взаємин партійців і безпартійних, співвідношення різних форм і методів реалізації політичної лінії партії на місцях тощо).

2. Зарубіжна наукова література значно менше політизована й заідеологізована. Навіть з поправкою на певну антирадянську упередженість деяких західних вчених і публіцистів у їхніх працях превалюють критичні оцінки суспільної моделі більшовицького зразка, зокрема в тій частині, що стосується діяльності громадських інституцій та масових рухів, прагнення максимально наблизитися до розуміння глибинних суспільно-політичних процесів, осягнути їх механізм і технології, простежити причинно-наслідкові зв'язки.

3. Сучасна вітчизняна історіографія знаходиться сьогодні в стані пошуку нових парадигм і переживає своєрідний "етап націоналізації". Прагнення більшості дослідників працювати в малодосліджених тематичних напрямках (історія ОУН та УПА, окупаційний режим, карально-репресивні акції радянських силових структур) залишає без належної уваги деякі важливі суспільні процеси. До таких крім перелічених вище слід віднести питання суспільної самоорганізації та самодіяльності населення. Як феномен, іманентний будь-якій консолідованій етнічній спільноті, цей процес на матеріалах України не вивчався.

4. Малодослідженими залишаються такі питання, як ефективність і реальний вплив на цивільне населення агітаційно-пропагандистських акцій компартії, комсомолу, підпільно-партизанських формувань, окупаційних ідеологічних структур, пропагандистських референтур ОУН і відповідних підрозділів УПА.

Наведенні міркування надали підстави для дисертаційного дослідження такої актуальної та значущої проблеми.

Методологія та методика дослідження. Теоретико-методологічне підґрунтя дисертаційної праці полісемантичне і базується на творчій спадщині видатних представників суспільствознавчої думки – М.Бердяєва, П.Сорокіна, А.Тойнбі, М.Вебера, К.Ясперса, С.Франка, Г.Зімеля, Ортеги-і-

Гассета, інших філософів, істориків, політологів, соціологів. Прагнучи з'ясувати "смысл і призначення" історичних процесів у доволі стислому хронологічному проміжку й територіальних межах, здобувач обрав позитивістські підходи, які дозволили відтворити і до можливого рівня пояснити технологію взаємодії комплексу "державна – громадські організації – суспільні рухи – громадяни". Дисертант поділяє думку про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманної суспільству духовної стихії, яка водночас є рушійною силою поступу суспільства, базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження. В процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори – усвідомлення історичного досвіду і правильне розуміння суспільного інтересу. За визначенням В.Ткаченка, необхідний рівень контролю, обмеження й координації активності спільноти забезпечує "соціальна організація суспільства" (СОС)¹.

Для встановлення реальної ролі громадських інституцій та репрезентованих ними мас принципового твердження набуває думка К.Ясперса про те, що коли маса – це сукупність натовпу з усіма іманентними рисами і психологією, то народ є структурованою спільнотою, що усвідомлює себе у своєму життєвому укладі². Стосовно дисертаційної проблематики, то дія факторів, що забезпечують "перетікання" української спільноти з однієї якості в іншу, визначає міру ідеологічних зусиль різних політичних сил, які вплинули на суспільну активність громадян України, спонукали їх до вибору політичних орієнтацій і засобів самоорганізації.

Загалом методологічні підходи дисертанта ґрунтуються на аналізі різних моделей СОС за конкретно-історичних умов діяльності певних політичних режимів. Це дозволило, з одного боку, вписати сферу громадського життя в загальну картину кожного її етапу, а з іншого – окреслити стійку суму якостей та ознак, що характеризують діяльність громадських інституцій та їх взаємини із структурами влади.

Пошук, обробка й інтерпретація історичного матеріалу потребували вибору адекватних дослідницьких методів і прийомів. Працю побудовано за проблемно-хронологічним принципом з тим, щоб розкрити вузлові аспекти теми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку. В основі методичного інструментарію лежить контекстуальне трактування історичних документів і юридичних актів, покликане встановити правове поле, в якому діяли громадські організації, їх статус і компетенцію. Порівняльно-історичний метод дав можливість вивчити параметри одержавлених і "вільних" від виконання державно-управлінських функцій громадських об'єднань на різних етапах війни. Згідно з системним підходом форми суспільної активності громадян, які перебували в окупації, розглядалися в єдності з патріотичними кампаніями на території республіки 1941 і 1943-

¹ Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С.41.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.142, 143.

1945 рр. Методи формальної логіки дозволили сформулювати закономірності розвитку суспільно-політичних процесів, виокремити їх особливості у певні періоди та в різних регіонах, встановити характер їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

У розділі другому **"Суспільно-політичне життя Української РСР у 1939-1941 рр."** окреслено основні тенденції розвитку українського суспільства від початку Другої світової війни до агресії Німеччини проти СРСР. Вересень 1939 р. поставив громадян Польщі української національності перед необхідністю вироблення програми дій та консолідації. Депутати Сейму від УНДО й УНО виявили готовність захищати країну. Всупереч діям ОУН, яка прагнула відігравати роль лідера в майбутніх подіях, О.Назарук (УНО) покладав об'єднавчу функцію на створений у серпні Контактний комітет. Цей орган виробив проект Конституції Українського національного проводу (УНП), що мала затверджуватись "Конгресом українських громадян". УНП, відкриття якого планувалося 4 вересня 1939 р., повинен був стати українським передпарламентом.

У Сталіна ж існували власні плани щодо заселення українських земель південно-східної Польщі, і він реалізував масштабну інсценізацію возз'єднання цих територій з УРСР. У 1942 році О.Довженко занотував у щоденнику: "Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні причім"³. Щоправда, спочатку українське населення радо вітало прихід Червоної армії, створювало органи місцевого самоуправління (ревкоми), міліцію, розганяючи польську адміністрацію. Щоб підіграти цим настроям у регіоні, творилася тричленна структура тимчасових органів влади, яка включала селянські комітети, тимчасові управління міст і повітів, воєводські управління.

Дисертант стверджує, що ще простіше вирішили долі Північної Буковини й Бессарабії. Наприкінці червня 1940 р. з'єднання Червоної армії вступили на територію Румунії, а на мітингу в Чернівцях обрано делегацію громадськості, яка від імені населення регіону звернулася до радянського уряду з клопотанням про включення його до складу СРСР. Акції возз'єднання провели в такому темпі, який практично не дозволив місцевому населенню здійснити власний вибір форм суспільного життя й самоорганізації. Розпустивши політичні партії, громадські об'єднання, що існували в Польщі та Румунії, нова влада вдалася до повної уніфікації громадського життя.

Масовані ідеологічні акції, помножені на соціально орієнтовані заходи, мали на меті сформувати привабливий образ радянської влади. Однак депортація "осадників", серед яких було чимало українців за національністю, колективізація сільського господарства, утиски римо-католицької і греко-

³ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1980. – С.32.

католицької церков, розпуск НТШ, інших культурно-освітніх, кооперативних, добродійних інституцій налаштували проти сталінського режиму і польське, і українське населення, в якому будилися ідеї відродження Польської та Української суверенних держав. Місце довоєнних громадських об'єднань посіли комсомол, профспілки, Тсоавіахім, Червоний Хрест, які були носіями нових цінностей, ідеології та моралі. Тих, хто виявляв незгоду чи становив потенційну небезпеку режимові, репресували.

В дисертації доведено, що радянське керівництво не змогло використати в цілому сприятливу ситуацію для завоювання симпатій більшості населення. Непопулярні заходи в процесі радянзації краю створювали ґрунт для поширення націоналістичної ідеології.

З'ясовано, що навіть соборизація України по-сталінськи не зменшила кількості прихильників ідеї суверенної національної державності серед широких верств населення Західної України. В таборі української еміграції найбільш послідовною в реалізації ідей УССД виступила Організація українських націоналістів. Головна мета ОУН не змінилася й після того, як у ній стався розкол. Однак тактичні засоби, обрані для її досягнення в мельниківському й бандерівському відломах, істотно відрізнялись. Прагнучи уникнути репресій з боку більшовиків, лідери ОУН(М) закликали не вдаватися до збройних виступів і навіть легалізуватися. В травні 1941 р. Революційний провід виробив "Політичні вказівки" про розгортання боротьби за УССД, згідно з якими планувалося з початком агресії Німеччини проти СРСР проголосити акт про відродження Української держави. Крім того на місця розіслано інструкцію зі вказівкою скористатися "хаосом зміни влади й узяти контроль над західноукраїнськими землями у свої руки".

Обидві ОУН надавали особливої ваги створенню власних збройних сил і контактували з німецькими впливовими чиновниками, прагнучи отримати санкцію на їх формування. Ця робота проводилася в руслі підготовки до загального революційного повстання в Україні. Про такий сценарій розвитку подій свідчить наявність "єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН", "Військових інструкцій" ОУН(Б), в яких детально викладалися завдання й тактика боротьби за владу. Військова доктрина Революційного проводу переконує в тому, що завоювання української суверенної державності покладалося на власні сили, хоча він розраховував на сприяння ззовні.

Представники інших політичних груп, за словами В.Косика, "намагалися вплинути на німецьких керівників на користь незалежності України"⁴. Берлін отримав: меморандум ОУН(М) від 14 квітня 1941 р.; меморандум УНО за підписом Т.Омельченка від 3 червня 1941 р., меморандум В.Кубійовича і Т.Омельченка від 10 червня 1941 р. У цих документах йшлося про те, що українці заради своєї мети готові боротися проти більшовизму спільно з

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: Пер. з франц. – Париж – Нью-Йорк – Лівів. – 1993. – С. 103.

німцями. Дещо осібно стоїть меморандум ОУН(Б), в якому відкидалися, як неприйнятні, словацький і хорватський проекти і робилася заявка на паритетну співпрацю з Берліном. Та нацистська верхівка не рахувалася з жодною політичною силою, що репрезентувала українство поза межами німецьких інтересів. За цих умов будь-які форми консолідації українських сил були неспроможними змінити ситуацію. З огляду на це виявилися приреченими на невдачу зусилля голови Державного центру УНР в екзилі А.Лівицького об'єднати довкола себе всі українські групи і зберегти наступність державницької традиції. Не мала успіху спроба згуртування представників ОУН(Б), Державного центру УНР, ФНС, УНДО, прибічників П.Скоропадського на Українському національному з'їзді 22 червня 1941 р. у Кракові.

Третій розділ – **"Початок німецько-радянської війни й українське суспільство"** – містить зріз військово-політичної та морально-психологічної ситуації в Україні, що виникла під впливом гітлерівської агресії проти СРСР. Стверджено, що у вищому ешелоні влади знали про наміри Німеччини, а для всіх інших напад вермахту став несподіванкою і спричинив масовий шок. Неготовність військ до ведення стратегічної, довготривалої оборони, застарілі уявлення про характер і засоби ведення війни у багатьох представників командного складу викликали настрої дефетизму і зневіри.

Автор стверджує, що боротьбу з панікою і дезертирством Сталін обмежив наказом № 270 від 16 серпня 1941 р., спрямованим насамперед на жорсткі засоби покарання. 28 липня 1942 р. з'явився наказ наркома оборони № 277 про створення штрафних батальйонів, а ще 12 вересня 1941 р. – про загороджувальні загоны, що свідчило про посилення репресивного механізму в діючій армії. Водночас було б неправильним оцінювати ці заходи радянського керівництва в суто негативному ключі, оскільки разом з іншими кроками вони допомогли зберегти боєздатність збройних сил і зупинити ворожі війська.

У дисертації підкреслюється динаміка процесу переходу від відчуття розгубленості в широких масах населення до настроїв патріотизму, що набував різних форм, – від переховування й лікування поранених воїнів до участі в оборонних боях.

Попри організаційні недоліки режим виявив здатність до реалізації свого потужного мобілізаційного потенціалу. Суворі централізація матеріальних ресурсів, підпорядкованість державних і недержавних структур партійним комітетам дозволили сконцентрувати зусилля на вирішальних напрямках. 30 червня 1941 р. ухвалено мобілізаційний план на третій квартал, який передбачав переведення країни на воєнний стан, спрямування всіх економічних і людських ресурсів на розв'язання нових завдань. Громадські організації, які лише де-юре мали статус недержавних, включилися у виконання директив центру.

Представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій залучалися до роботи в різних ланках евакуаційного механізму. ЦК КП(б)У

відрядив до областей бригади керівних партійних працівників. До кінця 1941 р. апарат уповноважених Ради з евакуації налічував 3 тис. осіб. До їх компетенції входив контроль за просуванням ешелонів з демонтованим устаткуванням та обслуговуючим персоналом, роботою евакопунктів, обліком, працевлаштуванням, харчуванням, медичним обслуговуванням евакуйованих, вирішенням житлово-побутових питань.

За безпосередньою участю профспілок з УРСР вивезено обладнання й матеріали значної кількості підприємств. При цьому виробничники виявляли винахідливість і нестандартні рішення, які дозволяли в максимально стислі терміни виконувати найскладніші технічні процеси.

Багато труднощів доводилось долати тим, хто вивозив сільськогосподарську техніку, майно колгоспів і радгоспів, значну частину яких все-таки було втрачено.

Евакуації підлягали не тільки промислові об'єкти, устаткування, сільськогосподарська техніка, а й культурно-освітні, наукові заклади, державні установи, громадські організації. У глибокий тил вивезли 16 відомчих науково-дослідних інститутів, понад 70 вузів, понад 40 театрів, близько 12 тис. експонатів музеїв і картинних галерей, 276 училищ і шкіл ФЗН. Показано, що за цим стоїть титанічна робота партійних, профспілкових, комсомольських органів, які гуртували виробничі колективи і домагалися виконання поставлених завдань.

Архівні документи свідчать, що розпорядливі та енергійні керівники, партійні та профспілкові комітети змогли впоратися зі складними завданнями, що лягли на їхні плечі. Але так було не скрізь і не завжди. Не обійшлося без паніки, безвідповідальності, егоїзму, некомпетентності. Деякі відповідальні працівники замість того, щоб займатися виконанням своїх обов'язків, влаштовували особисті справи, намагалися вивезти насамперед рідню, а то й виїхати з нею. Прикладами "дезертирства" в Одеській парторганізації, ЦК МОДР УРСР та інших установах рясніють доповідні того часу. На рівні ЦК КП(б)У та республіканського уряду розглядалося питання про незаконне витрачання продовольчих фондів, які відповідальні працівники Ворошиловграда відправили своїм родинам, евакуйованим до Самарканда.

Після завершення евакуаційної епопеї на схід відбули апарати громадських об'єднань. Так, ЦК профспілок різних галузей перебравися до Горького, Тбілісі, Баку, Ташкенту, республік Середньої Азії, на Урал, де взяли активну участь у розв'язанні виробничих і соціальних питань.

У цілому громадські об'єднання, які були невід'ємною складовою сформованої в СРСР системи, справилися з покладеними на них завданнями. І хоча не обійшлося без збоїв, запізнілих і необдуманих рішень, все ж слід констатувати, що вивезені устаткування і фахівці дозволили в короткий час створити на сході могутній військово-промисловий комплекс і наблизити перемогу над ворогом.

Агресія Німеччини та її союзників поряд із болем і сум'яттям викликала

сплеск патріотичних почуттів, щире прагнення стати на відсіч ворогу. Одним із найяскравіших проявів радянського патріотизму стало масове добровільне входження громадян до регулярної армії, народного ополчення, винищувальних підрозділів. Протягом перших місяців війни до лав Червоної армії та Військово-морського флоту влилося близько 240 тис. членів республіканської партійної організації. Незважаючи на традиційно притаманні партапарату вади формалізм, бюрократизм, цифроманію тощо, мобілізація суспільства на боротьбу з ворогом, здатність партійних структур діяти як один механізм, підпорядкований центру, постали вагомими чинниками перемоги.

Важливим виявом патріотизму став і масовий червонохрестівський рух. Уже 22 червня 1941 р. в Київській, Сталінській і Харківській областях було приведено до бойової готовності 6 тис. санітарних постів, ланок, дружин. Члени цих формувань надавали першу допомогу постраждалим від авіаційних та артилерійських бомбардувань міст, залізничних вузлів тощо. Через районні комітети Червоного Хреста вони отримували й розподіляли серед біженців і поранених червоноармійців продукти харчування, брали участь у боях на передовій як медпрацівники.

8 вересня створено Всесоюзний комітет допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії, а згідно з постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 24 вересня – аналогічний республіканський комітет. Обкоми КП(б)У та облвиконкоми формували обласні комітети з представників партійних, радянських, профспілкових і громадських організацій у складі 9-11 осіб. Комітети всіх рівнів координували шефську допомогу громадськості госпіталям. На базі будинків відпочинку і санаторіїв профспілок створювалися госпіталі, на що до кінця того року з бюджету ВЦРПС асигновано 128 млн. крб. Профспілки долучилися до розгортання 159 евакогоспіталів на 56 тис. ліжок, допомогли обладнати їх меблями і постільною білизною.

Значного поширення набув донорський рух. Протягом перших місяців війни лише в Києві, Одесі, Сталіно й Ворошиловграді понад 35 тис. осіб стали добровільними донорами.

У співпраці з іншими громадськими об'єднаннями готував для діючої армії воїнів різних спеціальностей Тсоавіахім. 17 вересня 1941 р. ДКО спеціальною постановою запровадив загальне обов'язкове військове навчання без відриву від виробництва чоловіків віком від 16 до 60 років. І хоча більшість території республіки була зайнята ворогом, у Харківській, Сталінській та Ворошиловградській областях навчання охопило значну частину населення. Так, на пунктах всевобучу першої черги Ворошиловградщини навчено 24 674 особи, другої – 15 188 осіб (з них 7152 допризовники), у комсомольсько-молодіжних підрозділах підготовлено 400 автоматників, 232 винищувачі танків, 185 кулеметників, 70 снайперів, 282 мінометники. Причому, ця діяльність була конструктивною. Весною 1942 р. ЦК ЛКСМУ перевіряв стан всевобучу в області і виявив певні недоліки

(низьку дисципліну та відвідуваність занять, їх відрив від реалій тогочасного бою) і на нараді керівників всевобучу, Тсоавіахіму, комсомолу виклав рекомендації стосовно їх подолання.

Однією з форм патріотичного руху стали суботники й недільники, учасники яких перераховували у "фонд оборони" зароблені кошти, вносили зібраний металобрухт. Громадські організації координували збіркові акції до "фонду оборони", на спорудження адресних танкових колон і авіаескадрилій, а також комплектування посилок, зимового одягу для фронтників. Виробничі партійні, комсомольські та профспілкові осередки широко практикували змагальні форми організації праці, раціоналізаторський рух, винахідництво.

Автором показано, що не обходилося й без бюрократизму, звітоманії, примусу. Виконуючи владу центру, а то й виявляючи власну ініціативу, функціонери громадських об'єднань надмірно доводили "плани" збіркових акцій (особливо передплати облігацій державних військових позик). Зважаючи на обмежені грошові ресурси населення, нерідко це ставило людей на межу виживання. Та попри всі ці проблеми патріотичні акції резонували з глибоким переконанням і морально-психологічними настроями значної частини населення республіки, яке фактично надало кредит довіри керівництву країни.

У четвертому розділі – **"Нацистський окупаційний режим і суспільно-політичні процеси в Україні"** – дисертант зосередив увагу довкола умов життєдіяльності громадських і політичних інституцій періоду окупації, боротьби різних політичних сил за вплив на українську спільноту, форм її суспільної самодіяльності й самоорганізації. Характеристика соціально-політичного становища населення України за умов "нового порядку" здійснюється на тлі заходів німецько-румунської адміністрації, яка реалізувала вироблений Гітлером курс на масове винищення "неповноцінних" народів, колонізацію загарбаних територій і хижацьку експлуатацію їх сировинних та людських ресурсів.

Брутальне ставлення гітлерівців до матеріальних і духовних надбань народу, цілковите ігнорування його національно-державницьких домагань, жорстоке придушення будь-яких проявів політичної самодіяльності й опозиційності досить швидко звели до мінімуму кількість прихильників "нового порядку". У зв'язку з цим масштаби співпраці місцевого населення та військовополонених з гітлерівським режимом набувають специфічного характеру: здебільшого вона була вимушеною, оскільки диктувалася міркуваннями виживання, хоча нерідко свідомо на співпрацю йшли ті, хто за підтримки впливових німецьких чиновників сподівався на відродження суверенної Української держави або не зміг подолати почуття образи на радянську владу за кривди і репресії.

У цілому ж перший період війни позначений надзвичайно глибокою зміною ціннісної системи координат, у якій жило українське суспільство. Поразки Червоної армії, смерть і руїни внаслідок бойових дій, втрата близьких і рідних, знуцання загарбників викликали важку психологічну

травму мільйонів людей, які не були готовими до такої тривалої і виснажливої війни, голоду, холоду, геноциду.

Обставини, що виникли внаслідок нападу Німеччини та її союзників на СРСР, спробували використати українські політичні сили самостійницької орієнтації. Наприкінці червня 1941 р. у Кракові відбувся установчий з'їзд Української генеральної ради комбатантів, головою якої обрано М.Омельяновича-Павленка, членами – М.Капустянського й Р.Сушка. На УГРК покладалася "підготовча робота до організації української збройної сили". Обидва відділи ОУН готували так звані похідні групи, які після початку наступу вермахту мали проникати на зайняту територію і створювати тут осередки влади. Похідна група С.Бандери 30 червня 1941 р. у Львові скликала збори представників української громадськості, які ухвалили текст Акта проголошення Української держави і декрет про призначення Я.Стецька головою Державного правління. Оголошення Акта по радіо стало спробою легітимізації ОУН як громадсько-політичного репрезентанта українського народу в новій міжнародній ситуації. Провід ОУН(Б) рекомендував своїм низовим клітинам "...активно втручатися в суспільно-господарське, громадське життя і тим способом увійти в легальне життя", але не конфронтувати з німцями, щоб не викликати репресій з їхнього боку. Мельниківська концепція "здавалася до того, щоб розбудувати Народні Ради, котрі через Ради повітові й обласні могли б вивершитися в Українську Національну Раду". У жовтні відбулися перші збори УНР, головою якої обрано М.Величківського, а до складу увійшло 130 діячів різної політичної орієнтації (гетьманці, республіканці, оунівці, безпартійні). УНР намагалася легальними засобами відстоювати право українців на національні форми самодіяльності.

Більшість дослідників доходить спільної думки в тому, що до літа 1942 р. націоналісти сповідували тактику пасивного спротиву німецьким діям, саботуючи економічні заходи, вивіз людей на роботу до Німеччини тощо. Та вже в цей час формуються значні за кількістю збройні загони (до 300 осіб), які вступають у поодинокі сутички з окупантами. На початку грудня 1942 р. відбулась військова конференція ОУН(Б), учасники якої закликали свої ланки використати німецько-радянське зіткнення "для широкої роботи з створення збройних сил ОУН". У лютому 1943 р. на III конференції ОУН(Б) був затверджений курс на збройний захист українського народу від дискредитаційної політики Німеччини та СРСР.

Наступність державницької традиції в Україні засвідчувала також військово-політична група Т.Бульби-Боровця, підпорядкована уряду УНР в екзилі на чолі з А.Лівицьким. Республіканці постійно вели пошук платформи для консолідації сил і створення єдиного українського визвольного фронту. Створивши Українську повстанську армію, вони уклали угоду про спільні дії з ОУН(М), натомість провідники ОУН(Б), претендуючи на монопольне становище в самостійницькому русі, відмовилися від співпраці, що й спричинило братовбивче протистояння. Протягом другої половини 1941 р.

"УПА – Поліська Січ" діяла винятково проти ар'єргардів Червоної армії та військ НКВС.

У дисертації досліджується, що в середовищі adeptів самостійницької ідеології існували й інші рухи. Реального впливу на події вони практично не мали, однак задекларували свої позиції в документах. Так, політичним ідеалом засновників Української національно-комуністичної армії (УНКА) була „Самостійна Соборна Українська Держава”, що обіймає всі українські землі, що збере всіх українців”, а політичною формою – "авторитарна республіка на чолі з найбільш заслуженим для української нації українцем". У маніфесті від 16 вересня 1941 р. "Фракція непримиренних Організації українських націоналістів" засудила діяльність Р.Ярого, С.Бандери, Я.Стецька, Я.Горбового, які, за словами авторів, деморалізували Організацію, спричинили братовбивство, розконспірацію її членів, що викликало німецькі репресії. Закликаючи "кращі, революційно вироблені елементи з групи полковника Мельника" до злуки, фракція прагнула "під духовним проводом сл. п. Полк. Е.Коновальця" об'єднати всіх націоналістів. Однак ці спроби не отримали розвитку і завершилися тільки лозунгами та декораціями.

У цілому ж лідери національно-демократичних і націоналістичних організацій та груп не змогли адекватно оцінити міжнародну ситуацію, що виникла у зв'язку з початком війни, і сприймали Німеччину як потенційного союзника. Зрозумівши марність своїх сподівань, бандерівці та бульбівці в подальшому вступили в нерівне протистояння з нацистським режимом, спираючись на власні збройні формування.

Організований спротив окупантам чинили "червоні" партизани та підпільники, які фактично стали політичними представниками радянської влади у ворожому тилу. Комуністична пропаганда й антинацистський Рух Опору знаходили підґрунтя, відповідні настрої та соціальну базу на більшій частині території України внаслідок несприйняття політики німецько-румунських властей. Однак організаційно та матеріально населення загарбаних українських земель власними силами було не в змозі відчутно протидіяти ворогу.

Досліджено, як попри всі негаразди Рух Опору поступово перетворювався на реальну силу, з якою окупантам доводилося рахуватися. Трансформації слабких і пасивних підрозділів у дійові збройні одиниці не в останню чергу сприяла наявність у їх складі досвідчених військових-оточенців. Для прикладу, під командуванням О.Сабурова наприкінці 1941 р. воювало понад 500 колишніх червоноармійців (90-95% складу), у партизанській групі Д.Ємлютіна – від 700 до 900 військовослужбовців. За оцінками Д.Армстронга, в 1942 р. в лавах "народних месників" воювало 60%, а в 1943 р. – 40% представників радянських збройних сил, котрі демонстрували дисципліну, кваліфікований підхід до підготовки операцій, тактичний вишкіл тощо. Після того, як весною 1942 р. завершився етап становлення організаційних форм спротиву гітлерівцям, партизани й підпільники стали виконувати відповідальні завдання. Перебуваючи, так би

мовити, на передовій ідеологічного й політичного протистояння нацистської і комуністичної систем, вони, насамперед, мали утверджувати впевненість населення "тимчасово окупованих територій" у скороминучості успіхів вермахта, здатності радянського керівництва мобілізувати сили і зламати хід війни на свою користь. Тому пропагандистські зусилля партизанів і підпільників були серед головних функцій. Розповсюджуючи листівки, власні видання (у партизанських загонах видавалися понад 70 газет і бойових листків) та матеріали, отримані з "Великої землі", вони ретранслявали політичну лінію партії та уряду, підтримували вірність соціалістичними ідеалам та віру в перемогу.

Помітним зрушенням в організаційному забезпеченні Руху Опору стало утворення в червні 1942 р. Українського штабу партизанського руху на чолі з Т.Строкачем, який зосередив у своїх руках координацію дій. У цей час УШПР володів даними про 778 загонів та груп (26,8 тис. бійців), з яких фактично діяли тільки 22 (3310 осіб), а зв'язок підтримувався з кількома найбільшими з'єднаннями. Та навіть вони з великими перебоями отримували з центру вибухівку, боєприпаси, засоби зв'язку, медикаменти внаслідок відсутності літаків, некваліфікованих дій екіпажів, нельотної погоди. Після зустрічі С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова і Т.Строкача зі Сталіним восени 1942 р. ситуація змінилася на краще. Ліквідовано дублюючі інституції – Головне командування партизанського руху та нелегальний ЦК КП(б)У, виділено літаки транспортної авіації для перевезень вантажів у ворожий тил, підсилено роль партійних органів у партизанських загонах. На рубежі 1942-1943 рр. партизани України здійснили кілька рейдів тилами противника, дезорганізуючи інфраструктуру ворога і демонструючи населенню свою присутність. Навесні 1943 р. розпочався третій етап партизанського руху, пов'язаний з визволенням території республіки. "Народні месники" сприяли діючій армії в подоланні водних артерій, виводили з ладу ворожі комунікації та вузли, перешкоджали постачанню. Результатом "рейкової війни" стало знищення лише протягом липня-серпня 1943 р. 1023 ешелонів, а за весь рік 9 3666 поїздів з військовим вантажем і живою силою. Протягом 1944 р. й підпільники вивели з ладу 99 залізничних мостів, 1167 паровозів, 11 тис. вагонів і платформ, пустили під укіс 1037 поїздів на території України, Польщі, Чехословаччини. Важливою ділянкою залишилися ідеологічні акції, які були могутнім чинником впливу на свідомість мешканців окупованих територій.

Окупація України негативно вплинула на суспільну самодіяльність, обмежила компетенцію існуючих громадських об'єднань і водночас породила нові форми самоорганізації. Головною умовою функціонування будь-яких асоціацій нацисти вважали їх аполітичність. Після короткоплинної німецько-польської війни Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, Посяння, на яких мешкали українці, увійшли до складу Генерального губернаторства. Тут під різними назвами почали виникати комітети, які репрезентували інтереси українства перед німецькою владою й організовували культурно-освітню,

господарську, харитативну та інші ділянки життя. В жовтні 1939 р. в Кракові засновано Український комітет допомоги біженцям і полоненим на чолі з В.Горбовим. Улітку 1940 р. для координації зусиль розрізнених громадських інституцій створено Український центральний комітет, очолюваний В.Кубійовичем, та українські освітні товариства УОТ (замість колишніх "Просвіт").

Із початком агресії Німеччини проти СРСР у Львові діяв невідконтрольний УЦК Український крайовий комітет, який виконував аналогічні функції. Після включення дистрикту "Галичина" до складу Генерального губернаторства В.Кубійович увійшов до складу Української національної ради у Львові, а УЦК підпорядкувався УЦК. Найбільшого розмаху громадське життя під окупацією набуло в період весни 1942 – літа 1943 р. Особливою активністю відзначалися осередки Українського Червоного Хреста, які разом з духовенством взяли на себе звільнення у повернення додому полонених українців, збір та передачу харчів тим бранцям, які залишилися в таборах. На Волині організацію допомоги полоненим взяли на себе члени місцевих органів управління, у Вінниці – товариство "Жіноча служба України", у Полтаві – "Товариство Українського Червоного Хреста Полтавщини". Активною соціально орієнтованою позицією відзначалися громадські об'єднання Житомира, Юзівки (Сталіно), Харкова, Дніпропетровська, Херсона та інших міст України. З формальної точки зору їхні дії за багатьма параметрами кваліфікувалися як колаборація. Та без контактів з окупаційними властями жодна акція, спрямована на самозахист і самозбереження народу, не мала шансів на успіх.

У п'ятому розділі – **"Повернення радянської влади і суспільно-політичне життя в УРСР після вигнання окупантів"** – простежуються засоби, за допомогою яких сталінський режим намагався повернути українське суспільство в жорсткі рамки. Люди, що винесли на собі весь тягар війни та окупації, вітаючи прихід Червоної армії, очікували на серйозні соціально-політичні зміни, передусім на ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті і демократизацію суспільного життя. Однак реальність перевершила найгірші сподівання: масові репресії, тотальна підозрілість щодо тих, хто перебував на окупованій території, примусових роботах у Німеччині, в полоні. Гармонії між владою і народом не сталося. Відновлення колишньої номенклатури громадських організацій супроводжувалося їх одержавленням та ліквідацією тих, які не відповідали більшовицьким уявленням.

Злам, що настав у війні після поразок вермахту під Сталінградом і Курськом, помітно оптимізував настрої радянських людей і позначився на розмахові патріотичних акцій. Бойові дії, окупація, евакуація, втрата майна, житла, господарства багатьма громадянами республіки різко погіршили їхнє матеріальне становище. Тим більшу цінність мали їхні пожертвування у "фонд оборони". Евакуйовані з України колгоспники, робітники, інтелігенція до початку 1943 р. зібрали 25 млн. крб. на танкову колону "За Радянську

Україну", а також значні кошти на танкові колони "Українське мистецтво", "Радянський студент", "Челябінський колгоспник", авіаескадрильї "Комсомол України", "Челябінський медпрацівник". У ході визволення республіки трудящі перераховували гроші на спорудження авіаескадрильї "Визволений Донбас", "Полтавщина – переможцям", "Нафтовик" та ін., танкових колон "Колгоспник Сумщини", "Комсомолец Кіровограда", "Радянська Львівщина", "Радянська Дрогобиччина", "Радянська Буковина". Продовжувалася передплата облігацій державних військових позик як форми кредитування воєнних зусиль держави. І знову, як на початковому етапі війни, не обійшлося без "зобов'язалівки". Об'єктами примусу ставали не лише виробничі колективи, окремі громадяни, а й релігійні громади, від яких вимагали все більше внесків.

Влада скерувала щирий патріотичний порив громадськості в потрібне русло, надала йому певних організаційних форм і водночас внесла планові й змагальні засади, притаманні стилю керівництва державою. Та навіть у тих випадках, коли важко розмежувати громадську ініціативу й волю владних структур, можна впевнено констатувати високу ефективність патріотичних рухів і благодійності різних верств населення.

Досліджено, як одним із визначальних елементів суспільної конструкції, екстрапольованої сталінським режимом на західноукраїнський регіон, стала система одержавлених громадських організацій, що мали витіснити ті об'єднання, які діяли в період німецько-румунської окупації. Як і в 1939-1941 рр., друга радянська організація краю покладалася в основному на прибульців з інших областей республіки. До 1 серпня 1944 р. з 220 довоєнних райкомів, 19 міськкомів КП(б)У Волинської, Дрогобицької, Ровенської та Чернівецької областей відновили діяльність 180 районних і 15 міських комітетів партії, у 1556 первинних осередках налічувалося всього 5709 членів і 1465 кандидатів у члени партії. Масовані кадрові ін'єкції дозволили пожвавити партійне, профспілкове й комсомольське будівництво, однак у сільській місцевості воно "пробуксовувало" внаслідок контрзаходів націоналістичного підпілля.

Розкрито, що злам у війні стимулював оновлення ідейно-програмних засад українського націоналізму. В серпні 1943 р. на Тернопільщині відбувся III надзвичайний великий збір ОУН, у документах якого містилися відмова від нав'язування українському суспільству "світоглядних доктрин і догм", теза "за рівність всіх громадян України незалежно від їх національності в державних і громадських правах і обов'язках", декларувалося положення про те, що українська держава має служити для всього українського народу... "і ні в якому разі не сміє бути доменою чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи". Замість постулату "Україна для українців" висувається гасло спільної боротьби всіх поневолених народів проти тоталітаризму й імперіалізму. В листопаді 1943 р. з цією метою скликано I конференцію поневолених народів Східної Європи й Азії за участю 39 делегатів, котрі репрезентували 13 націй та народностей. У відозві зібрання наголошувалося, що новий лад у

стосунках між народами "мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнічній території".

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, що мав перебрати на себе керівництво національно-визвольною боротьбою і представництво інтересів українства на міжнародній арені. В липні 1941 р. створено Українську головну визвольну раду. "Платформа УГВР" базувалась на ідеї "повної політичної незалежності свої прагнень від впливів сторонніх сил і чинників". Відголосом внутрішніх суперечностей у проводі ОУН(Б) стала поява в червні 1944 р. ще однієї громадсько-політичної інституції – Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Поява двох позапартійних органів, що претендували на роль центру всеукраїнського руху, вносила елемент деструктивності й дезорганізації. Восени 1944 р. ініціатори створення НВРО під впливом Р.Шухевича визнали недоцільність її існування. Третім претендентом була рада – ВУНР. У січні цього самого року підписано "Протокол", „Декларацію про об'єднання київської та львівської УНРад і Центральної національної ради Карпатської України”, а в серпні новостворена організація набула назви Всеукраїнської національної ради. Та на західноукраїнських теренах єдиною організацією, що була консолідаційним центром визвольної боротьби, залишалася УГВР.

До березня 1944 р. ОУН та ГК УПА займалися накопиченням сил, підготовкою кадрів. Відмовившись від тактики "двофронтової боротьби", вони зосередилися на протидії сталінському режиму та його збройним формуванням – партизанам, Червоній армії, внутрішнім і прикордонним військам НКВС. Особливо вперто велась боротьба за мобілізаційний контингент, причому обидві сторони діяли силовими методами. Водночас зростав рівень ідеологічного протистояння. Масовані пропагандистські акції більшовиків мали на меті примусити учасників підпілля скласти зброю, обіцяючи амністію. В поєднанні з репресіями проти родин оунівців, а також численними "воєнно-чекістськими" операціями ці заходи почали давати результат. Самостійники, у свою чергу, всіма засобами намагалися втримати соціальну базу під своїм впливом і не допустити утвердження радянської влади. І якщо в містах і райцентрах радянська присутність стала доконаним фактом ще до завершення війни, то про сільську місцевість цього не можна було сказати й у повоєнні 5-6 років. Та все ж сили були нерівними. Протягом 1945 р. з повинною з'явилися 30 тис. підпільників. До кінця 1944 р. з південно-західних областей виселено 4724 родини (12762 особи), а в 1945 р. – ще 7393 родини (17497 осіб) учасників визвольного руху. У військах НКВС, кинутих проти повстанців восени 1944 р., налічувалося 26 тис. бійців, у 212 винищувальних батальйонах – 23906 бійців, у 2336 групах сприяння – 24 тис. осіб. З осені 1944 р. до червня 1945 р. вони вбили й поранили 93 тис. учасників самостійницького руху. Однак ОУН і УПА як організовані сили продовжували протидіяти радянській і польській присутності в краї. Завершення бойових дій на європейському театрі Другої світової війни не

сприймалося їх керівниками як сигнал до згорання боротьби. У "Декларації" Проводу ОУН(Б) містилася оцінка повоєнної геополітичної ситуації і перспективи розв'язання "українського питання". В документі наголошувалося, що орієнтиром для всіх національно свідомих сил є "ідея української самостійної соборної держави". Перевівши всі свої загопи в підпілля, ОУН і УПА продовжували боротьбу проти радянської влади ще протягом повоєнного десятиріччя.

У "**Висновках**" сформульовано положення, що виносяться на захист:

- Демократизм будь-якого політичного режиму виявляється не лише у формах і методах функціонування владних структур – законодавчих, виконавчих, судових, правоохоронних, а й за умов, створених для розвитку громадського життя, волевиявлення широких верств населення, розмаїтті форм організації суспільної самодіяльності населення. Чим більші "ножиці" між проголошеними державою демократичними свободами і реальним станом речей, тим рельєфніше проступають у ній авторитаризм, бюрократизація й віддаленість правлячої верхівки від народу.

- Особливістю суспільно-політичної моделі більшовицького зразка стала дихотомія у вигляді формально поліфонічної картини громадського суспільного життя (наявність широкого спектру громадських об'єднань) і практичного тотального всевладдя комуністично-радянської верхівки, що уособлювала режим і володіла важелями управління всіма галузями життєдіяльності країни.

- Імперативною теорії та практики державного будівництва в СРСР стала виключна, монопольна роль більшовицької партії в системі суспільних координат. Обґрунтована ідеологічно, вона з часом перетворилася на аксіому, дозволяючи партійному апарату поширити контроль на органи влади і недержавні структури.

- Підминаючи під себе всі інші форми суспільної активності населення, комуністична партія "клонувала" подібних собі "близнюків" – комсомол та інші громадські інституції, які виявилися слухняним знаряддям у руках партійної номенклатури.

- Більшовицький тотальний контроль за всіма сферами суспільно-політичного життя вихолощував специфіку змісту й спрямування таких громадських організацій, як професійні, творчі спілки, інші недержавні об'єднання, збіднював реальні результати їхньої діяльності, переводив їх до розряду "привідних пасів" партії, здатних лише копіювати її дії, покійно втілювати в життя її настанови.

- Метою суспільно-політичної доктрини сталінського керівництва стали всеосяжна уніфікація суспільно свідомості, повне подолання опозиційності й інакомислення, атрофія волі та здатності людей до спротиву, зомбіювання і перетворення народу в натовп, підвладний інстинктам і механізмам охлократії.

- Національні громадсько-політичні інституції самостійницького спрямування – ОУН, УПА, УГВР та інші – стали свідченням неперервності

визвольної боротьби українського народу за самовизначення, зберегли наступність у розвитку політичної думки та дій тих суспільних сил, які сповідували ідею розбудови Української соборної незалежної держави.

- Громадське життя в СРСР сталінської доби з усіма його атрибутами служило (підпорядковувалося) позаекономічному впливу і примусу людей, мобілізації їх на виконання визначених у Кремлі завдань, підвищенню ступеня експлуатації трудящих у завуальованій "добровільній" формі псевдоініціатив, змагань, рухів.

- Моральний клімат у країні під впливом подвійних етичних стандартів Сталіна і його прибічників визначався такими рисами як загальна підозріливість, шпигуноманія, псевдоколективізм, страх перед партійно-радянським бюрократичним апаратом, рапортоманія, фальшивий оптимізм, напускна гіпертрофована глорифікація режиму, ескалація "культу вождя" та ін. Відхід від одвічних, прабатьківських цінностей нівечив суспільно-психологічні установки народу, спотворював уявлення людей про добро і зло, творив нову систему орієнтирів і якостей індивіда – "гвинтика" у всесильній державі.

- Серед причин, які створили передумови деформації в суспільній свідомості та психології, слід виділити такі: а) відсутність демократичних традицій у дореволюційний час; б) брак досвіду громадської самодіяльності, корпоративної відповідальності серед широких верств і прошарків населення; в) поєднання й переплетіння феодальних рудиментів з самодержавною формою правління, що підготувало підґрунтя культу особи Сталіна. Однією з особливостей сталінської моделі управління країною стало фактичне одержавлення громадських організацій, які трансформувалися в придатки партійно-радянського апарату, в повністю підконтрольних провідників партійної лінії.

- Цілеспрямована тотальна обробка масової свідомості радянських людей мала значний інерційний ефект: навіть очевидні злочини більшовицької верхівки проти власного народу не змогли істотно вплинути на ставлення переважаючої частини населення країни до сталінського керівництва. Радянські лідери сповна користалися кредитом довіри народу в критичних для себе ситуаціях, зокрема в початковій фазі війни.

- У період німецько-румунської окупації на територію Наддніпрянської та Східної України поширився вплив тих політичних сил та ідей, становлення яких відбулося в іншій системі суспільно-політичних координат – довоєнних Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини. Поширення національно-демократичної та націоналістичної ідеології на території, що понад 20 років знаходилась під владою більшовиків, зустрічалося з певними перешкодами як об'єктивного, так і суб'єктивного плану, що насамперед було пов'язане з відмінністю політичних режимів, пануючою ідеологією, морально-етичними моделями, особливостями світосприйняття тощо.

- Уроки війни внесли незначні корективи у внутрішню політику керівництва держави. Однак з певним ретушуванням фасаду тоталітарної

системи (надання зовнішніх формальних атрибутів суверенності Союзу республік, діалог з Російською православною церквою тощо) режим сповна скористався плодами Перемоги: отриманий від народу кредит довіри було спрямовано на його подальше пригнічення і "загвинчування гайок".

- Найбільш інтенсивним і резонансним виявом політичної активності прихильників ідеї незалежної Української держави стала боротьба ОУН-УПА. Не однозначний за своїм характером, засобами і спрямуванням, націоналістичний рух засвідчив наявність і дійовість в українському суспільстві сил, які мали мужність виступити проти гітлерівського і сталінського тоталітарних режимів зі зброєю у руках. Сили, кинуті на придушення національно-визвольного руху в Україні, свідчать про небезпеку, яку він потенційно ніс для обох диктаторів.

- Особливістю окупованої України була наявність двох антинацистських сил в особі радянського підпільно-партизанського руху та націоналістичного підпілля. Якщо рух значною мірою був ініційований і матеріально підтриманий з радянського тилу, то підпілля спиралося на суто українські націоналістичні сили і внутрішні резерви. При цьому слід визнати, що українське суспільство розколювалося в своїх симпатіях: прихильники більшовицької влади сповідували радянський, а співчуваючі національно-визвольним змаганням – український патріотизм. Неминуча конфронтація на цьому ґрунті й по сьогодні залишається незримим вододілом у сучасному українському суспільстві.

- Багатонаціональне та поліконфесійне за складом населення західноукраїнських земель, перебуваючи протягом тривалого часу в складі Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, традиційно тяжіло до плюралістичних форм громадсько-політичної активності. Ні в 1939 – 1941 рр., ані на завершальному етапі Другої світової війни воно здебільшого виявилось не готовим беззастережно влитися в соціально-економічну й світоглядно-ідеологічну радянську систему. Сталінський режим здійснював і першу, і другу радянізацію краю апробованими до війни методами, не бажаючи рахуватися з його особливостями й роками очікувати результатів, так би мовити, екстенсивної інкорпорації регіону в соціалістичне суспільство.

- Під тотальним натиском соціалістичних реформувань громадське життя західноукраїнських областей швидко втрачало свою самобутність і поліфонічність, уніфікувалося, пронизувалося партійними органами і всюдисущими спецслужбами. Припинило діяльність розгалужена мережа української кооперації, культурно-освітніх товариств, добродійних і релігійних інституцій. Їхнє місце посіли скалькульовані з партійної матриці одержавлені організації, які виконували функції додатків партійних і радянських органів.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях автора:

Індивідуальні монографії:

1. Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія: Моногр. – К.: Олан, 2004. – 92 с.
2. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Моногр. – К.: Олан, 2004. – 704 с. (Рец.: Волковинський В.М. Нове дослідження з історії українського народу в роки Другої світової війни // Історія України. – № 6. – С.20-21).

Розділи в колективних працях:

1. Головка М.Л. Україна в роки Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Матеріали до курсу лекцій з історії України. Вип. II. – Черкаси, 1991. – 58 с. (Особисто автору належить 17% – С.49-58).
2. Слов'янські культури в європейських цивілізаціях. – К.: Київський інститут “Слов'янський університет”, 2001. – 400 с. (Особисто автору належить 4% – С.98-115).
3. Нариси історії професійних спілок України. – К.: ВВП “Місіонер”, 2002. – 732 с. (Особисто автору належить 8%. – С.385-447).

Навчально-методичні видання:

1. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: Навчально-методичний посібник. – К.: Друкарня ФП України, 2002. – 311 с. (Особисто автору належить 42%. – С.52-182).
2. Головка М.Л., Пастухов В.П. Зайнятість населення України: соціально-економічні, правові та історичні аспекти: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 1998. – 381 с. (Особисто автору належить 20%. – С.1-32, 71-95, 138-155).

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Головка Н.Л., Сушко А.А. Трудящі України – фронту // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С.154-155. (Особисто автору належить 60% – С.154-155).
2. Головка М.Л., Рященко Д.С., Сушко О.О. Народное ополчение защищает Родину // Український історичний журнал. – 1991. – № 9 – С.144-146. (Особисто автору належить 30% – С.144).
3. Головка М.Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С.81-91.
4. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Українська громадськість і доля радянських військовополонених на окупованій території у 1941-1943 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 1. – С.144-154 (Особисто автору належить 50% – С.144-148).
5. Головка М.Л., Лисенко О.Є., Реєнт О.П. Православна громадськість України в патріотичних акціях Радянського Союзу часів другої світової

- війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 2. – С.201-216. *(Особисто автору належить 33% – С.201-205).*
6. Головка М.Л. Громадські організації УРСР напередодні Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 1. – С.116-124.
 7. Головка М.Л., Пастухов В.П. Право на працю: соціально-правові проблеми зайнятості населення України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 2. – С.32-34.
 8. Головка М.Л. Анатомія політичної влади УРСР напередодні Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – Спецвипуск. – С.1-3.
 9. Головка М.Л. Ретроспекція національно-визвольного руху в Західній Україні початку Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 5. – С.111-123.
 10. Головка Н.Л., Реєнт А.П., Мовчан О.Н. Історія профсоюзів Росії: етапи, події, люди // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 3. – С.141-146. *(Особисто автору належить 30% – С.141-142).*
 11. Головка М.Л. Діяльність українських громадських організацій за умов німецької окупації першого періоду другої світової війни: досвід та уроки // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 2 (частина II). – С.16-20.
 12. Головка М.Л. Проблема “переміщених осіб” та українські громадські об’єднання зарубіжжя після Кримської конференції // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип.6 – С.303-306.
 13. Головка М.Л. Соціально-економічні процеси на окупованих землях у період 1941-1943 рр.: плани фашистів та дії українських громадян // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – 2004. – Вип. 15. – С. 169-173.
 14. Головка М.Л. Трансформація стратегії й тактики боротьби українських націоналістів під впливом обставин Другої світової війни (1943-1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип.7. – Ч.2. – С.52-58.
 15. Головка М.Л. Профспілки в процесі реставрації радянської влади та суспільного життя на західноукраїнських землях (1944-1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип.8. – Ч.2. – С.138-145.
 16. Головка М.Л. Громадські організації та рухи України періоду Великої Вітчизняної війни в історіографії останнього десятиліття // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Київ –

- Хмельницький – Кам'янець-Подільський: “Абетка - Нова”. – 2004. – Вип.26 – С.141-155.
17. Головка М.Л. Зарубіжна історіографія та публіцистика про діяльність радянських партизанів і націоналістичний рух на теренах України Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – №4. – С.156-165.
18. Головка М.Л. Трансформація ідеології радянської влади та націоналістичного руху України під впливом подій Другої світової війни: погляди зарубіжних історіографів // Схід: Аналітично-інформаційний журнал. – 2004. – №5. – С.54-59.
19. Головка М.Л. Діяльність громадських інституцій України в роки Другої світової війни: погляди вітчизняної історіографії повоєнних десятиліть // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2004. – №7. – С.44-51.
20. Головка Н.Л. К проблеме методологии и эволюции профсоюзного движения Украины: взгляд историка // Труд. Профсоюзы. Общество: Научно-практический журнал Международного института трудовых и социальных отношений Федерации профсоюзов Беларуси. – 2004. – №1. – С.20-25.

Статті в інших наукових виданнях:

1. Головка М.Л. Братня допомога педагогічній інтелігенції України у відбудові вищої та середньої школи західних областей під час Великої Вітчизняної війни // Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України // Тези доповідей науково-практичної конференції. – Ч.1. – Тернопіль, 1990. – С.68-69.
2. Головка М.Л. Вища і середня педагогічна освіти України в роки Великої Вітчизняної війни // П'ята всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.) // Тези. – Київ, Кам'янець-Подільський, 1991. – С.401-404.
3. Головка М.Л. З історії трудового подвигу українського народу в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Наукові записи. Матеріали звітно-наукової конференції викладачів Київського державного інституту ім. М.П.Драгоманова за 1991 р. – К.: КДПІ. 1992. – С.239-240.
4. Головка М.Л. Проблеми профспілкового руху: історія та уроки // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукової конференції “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”. – К.: Логос, 1996. – С.5-20.
5. Головка М.Л., Пастухов В.П. Право на працю: соціально-правові проблеми зайнятості населення в Україні // Міжнародна наукова конференція “Конституція і міжнародне право”. 27-28 листопада 1997 р. – К., 1997. – 96 с. (Особисто автору належить 50% – С.29-31).
6. Головка М.Л., Біленчук П.Ф., Морзе Н.В. Правовий статус особи: теорія і практика // Правовий статус особи: стан, проблеми, перспективи. Збірник

- наукових статей. – К.: АПСВ, 1998. – С.3-5. (*Особисто автору належить 30% – С.4*).
7. Головка М.Л. Професійні спілки України: історіографія, періодизація, проблеми еволюції // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнародної наукової конференції. 15-16 грудня 1998 р. – К.: Знання, 1998. – С.24-33.
 8. Головка М.Л. Українська державність: еволюція та перспективи // Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку: Навч.-метод. посібник. – К., 2004. – С.5-8.
 9. Головка М.Л. До 60-річчя визволення Києва від гітлерівських загарбників // Історичний журнал. – 2004. – №1-2. – С.119-127.
 10. Головка М.Л. Організація українських націоналістів (мельниківців) у боротьбі за українську державність на Київських теренах // Міжнародна науково-практична конференція “60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни” (27 жовтня 2004 р.). – К., 2004. – С.51-55.

Анотації

Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2005.

Комплексно досліджено рівень, зміст і форми суспільної самоорганізації української спільноти в період Другої світової війни. Розкрито процес возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР, особливості першої (1939-1941 рр.) і другої (від 1944 р.) радянізації краю, інкорпорацію цього регіону в загальносоюзний суспільний організм, а також трансформації, що відбувалися в українському національно-визвольному русі під впливом воєнних подій. Простежується еволюція програмних засад, стратегічних і тактичних засобів боротьби ОУН і УПА. Проаналізовано ефективність, реальні наслідки комуністичного Руху Опору, що репрезентував соціалістичний лад, реконструйовано основні стихійні вияви й організовані "згори" радянські патріотичні акції. Схарактеризовано основні напрями діяльності громадських об'єднань і рухів в умовах німецько-румунської окупації, вказано причини й обставини їх ліквідації сталінським режимом, засоби уніфікації суспільного життя, недопущення будь-яких форм опозиційності. Висвітлено специфіку суспільно-політичного життя західноукраїнського регіону в контексті боротьби Кремля проти самостійницького руху. Сформульовано низку теоретичних положень, узагальнень і висновків, які окреслюють сутність процесів у сфері стосунків між окремими громадськими інституціями і владними структурами, подають

аналітичний зріз морально-психологічного стану і настроїв різних верств населення.

Ключові слова: суспільна самодіяльність і самоорганізація, морально-психологічний стан, громадські організації, суспільство, держава, Рух Опору, самостійницький, національно-визвольний рух, патріотичні акції, національна свідомість.

Головко Н.Л. Общественно-политические организации и движения Украины в период Второй мировой войны. 1939-1945 гг. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Донецкий национальный университет. – Донецк, 2005.

Диссертационное исследование посвящено комплексному исследованию уровня, содержания и форм общественной самоорганизации населения Украины в период Второй мировой войны. Характеризуя источники и литературу по теме работы, диссертант определил и проанализировал разработанные направления, сформулировал ее методологическую парадигму, обосновал выбор методик изучения явлений и процессов исследованного исторического периода.

Сентябрь 1939 г. кардинально изменил геополитическую ситуацию и непосредственно повлиял на дальнейшую судьбу Украины. Воссоединение западной ветки народа с великой Украиной символизировало соборность этнических земель и освобождение ее от польского угнетения. Позитивное отношение к новой власти подкреплялось ее популярными социальными мероприятиями. Однако вскоре советизация региона, ликвидация существовавших общественных объединений и партий, репрессии, коллективизация и национализация изменили эти настроения, чем воспользовались национально-демократические силы. Рассчитывая на поддержку населения и союз с Германией, они готовились к захвату власти после начала войны с СССР. Гитлер и его приближенные не только не собирались поощрять державные устремления ОУН, но 30 июня 1941 г. приступили к изоляции и физическому уничтожению ее активистов. Имея одну и ту же цель – воссоздание суверенного государства, мельниковцы, бандеровцы, представители других течений стремились к ней разными путями. Жесткая позиция нацистов вызвала переход к вооруженным формам борьбы, созданию УПА и других вооруженных формирований.

Агрессия Германии против Советского Союза вызвала противоречивые настроения в Украине. Горечь и разочарование неспособностью руководства страны остановить врага переплетались с рвением защищать родину. Ярким свидетельством патриотического порыва явились добровольное желание миллионов граждан встать в ряды действующей армии, народного ополчения; сбор средств в "фонд обороны", шефская помощь общественности военным госпиталям. Негосударственные организации стали

инициаторами различных форм патриотического движения – от сбора металлолома до внедрения рацпредложений и интенсификации труда. Благодаря их энергичности в короткие сроки удалось эвакуировать значительные материальные ценности, оборудование индустрии, имущество колхозов и совхозов, 3,5 млн. специалистов, рабочих, представителей интеллигенции республики на восток.

Жестокий оккупационный режим поставил народ Украины на грань выживания. Геноцид определил резко негативное отношение большинства населения к нацистам. Гитлеровские спецслужбы и каратели одинаково беспощадно уничтожали и участников национально-освободительного движения, и советских партизан, и подпольщиков. Антифашистское Движение Сопротивления не только наносило урон врагу, но и поддерживало веру населения в неминуемую победу над гитлеризмом. Несмотря на объективные трудности и неудачи, "народные мстители" выполняли свой долг, помогали регулярной армии в борьбе с врагом.

Националистические вооруженные формирования только эпизодически вступали в стычки с немецко-румынскими гарнизонами, готовясь к борьбе за власть по мере того, как Красная армия вытесняла вермахт с территории Украины. Однако несоизмеримость военно-промышленного потенциала и социальной базы не позволила УПА и ОУН стать равноправными игроками на театре военных действий.

Если сталинский режим стремился к полной унификации общественно-политической жизни, то нацистская администрация добивалась прежде всего устранения политического компонента в деятельности различных самодеятельных институций. Поэтому в период оккупации на территории Украины возобновили деятельность и возникли культурно-просветительные, кооперативные, религиозные, благотворительные ассоциации, хотя полноценным их функционирование назвать нельзя.

С освобождением Украины от гитлеровских захватчиков деятельность общественных организаций направляется в русло восстановительных работ. Продолжалось патриотическое движение в помощь действующей армии. Вторая советизация западноукраинского региона сопровождалась массовыми репрессиями против участников националистического подполья, Греко-католической церкви и всех, кто сотрудничал с немцами.

В работе сформулированы теоретические положения, обобщения и выводы, раскрывающие сущность отношений между отдельными гражданами, общественными институциями и структурами власти.

Ключевые слова: общественная самодеятельность и самоорганизация, нравственно-психологическое состояние, общественные организации, общество, государство, Движение Сопротивления, национально-освободительное движение, патриотическая акция, национальное сознание.

Holovko M.L. Public and political organizations and movements of Ukraine during World War II. 1939-1945. Manuscript.

Thesis for a doctor degree in the field of history by speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Donetsk National University. – Donetsk, 2005.

There has been carried out a complex research of the level, content and forms of self-organization of Ukrainian society during World War II. The dissertation paper reveals a reunion process of West Ukrainian lands forming part of Ukrainian SSR, specific features of the first (1939-1941) and second (from 1944) waves of spreading soviet ideology in the area, the region's integration to All-Union community, as well as transformations in the Ukrainian national movement for liberalization taking place under the influence of war events. It also observes the development of OUN's and UPA's manifesto basis, their strategic and tactical means of struggle. Efficiency and real after-effects of communist Resistance Movement representing socialist system are analysed, and basic spontaneous manifestations together with soviet patriotic actions organized "from above" are restructured. The work also outlines basic tendencies of public associations' and movements' activity under German and Romanian occupation, and grounds reasons and circumstances for their elimination by Stalin's regime, means of social life unification and debarment of opposition thinking of any kind. There is shed light on a specific character of social and political life of West Ukrainian area under the Kremlin's struggle against independence movement. There have been formulated several theoretical theses, generalizations and conclusions which define the essence of the processes those taking place in the field of relations between individual public institutions and power structures, as well as analysed moral and psychological state and spirit of various layers of population.

Key words: social initiative and self-organization, moral and psychological state, public organizations, society, state, Resistance Movement, independent, national movement for liberalization, patriotic action, national consciousness.